

پژوهشنامه قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

No. 31, Autumn & Winter 2022/ 2023

شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۱
صص ۲۶۹-۳۰۳ (مقاله پژوهشی)

روش‌شناسی سید نعمت‌الله جزائری در الشرح الکبیر علی الصحیفة السجادیة

مهديه حیدری‌نسب^۱، ثریا قطبی^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۲ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۳)

چکیده

«سید نعمت‌الله جزائری» از عالمان، محدثان، ادیبان و مفسران بزرگ شیعه در سده‌ی یازدهم و دوازدهم هجری است. او بیش از پنجاه جلد نگاشته دارد که «الشرح الکبیر علی الصحیفة السجادیة» یکی از تالیفات وی با موضوع شرح دعا‌های صحیفة سجادیة و به زبان عربی است. هدف از پژوهش حاضر شناسایی روش‌های «سید نعمت‌الله جزائری» در «الشرح الکبیر علی الصحیفة السجادیة» است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که روش «سید نعمت‌الله جزائری» در شرح ادعیه صحیفة سجادیة مبتنی بر دریافت‌های تحلیلی از متن اصلی دعا و دریافت‌های توسعه‌ای مبتنی بر فرای متن دعا است. وی در سطح دریافت مبتنی بر متن اصلی دعا به سطوح زبانی شامل دانش‌های لغوی مانند ریشه‌شناسی، ضبط مفردات، شرح مفردات، فروق اللغات و دستور زبان توجه داشته و در سطح بلاغی از علم معانی، بیان و بدیع در شرح ادعیه بهره‌مند شده است. سید نعمت‌الله جزائری در سطح فرامتنی با بررسی متون دیگر همچون قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام سعی نموده تا با برقراری روابط بینامتنی، لایه‌های پنهان ادعیه صحیفة سجادیة را آشکار سازد. نتیجه آن‌که وی با برخورداری از بیش زمینه‌هایی معرفتی و غیر معرفتی مبتنی بر مذهب و دانش‌های زبانی، ادبی، قرآنی و بدون پیروی از اندیشه‌های افراطی عالمان اخباری عصر خود به شرح صحیفة سجادیة پرداخته است.

کلید واژه‌ها: امام سجاده علیه‌السلام، سید نعمت‌الله جزائری، الشرح الکبیر علی الصحیفة السجادیة، روش‌شناسی، دعا.

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران؛ Mahdiyehvevdari777@gmail.com
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)؛ sghotbi@shahed.ac.ir

۱. بیان مساله

یکی از شروح صحیفه سجادیه که در دوران صفویه به رشته تحریر درآمده، «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» به زبان عربی از «سید نعمت‌الله جزائری» از دانشمندان به نام شیعه در قرن یازدهم و دوازدهم هجری قمری است. وی از شاگردان خاص «علامه مجلسی» است و بیشتر حیات علمی خود را در نگارش و شرح کتب حدیثی و تفسیر قرآن صرف کرده و ده‌ها اثر از خود بر جای نهاده است (علی‌پور عبدلی، ترکمانی، سیاوشی، ۱۳۰). با توجه به اینکه تاکنون پژوهشی به‌منظور شناسایی روش‌های «سید نعمت‌الله جزائری» در «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» انجام نگرفته است، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ این سؤال است که روش‌های «سید نعمت‌الله جزائری» در «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» کدام است؟

۲. مقدمه - معرفی الشرح الكبير على الصحيفة السجادية و مؤلف آن

دعا پیوند انسان با خداوند است و موجب نزدیک شدن آدمی به عالم ملکوت می‌شود (نادری، ۱۲-۱۴). دعا، نه تنها در رهایی از گرفتاری‌ها و دردها و رنج‌های زندگی به انسان کمک می‌کند بلکه می‌تواند سرنوشت زندگی بشر را تغییر دهد و از بلاهای گوناگون پیشگیری نماید. در روایات نیز دعا، برترین عبادت، سلاح مؤمن، ستون دین، نور آسمان‌ها و زمین کلید رحمت الهی، چراغ تاریکی، محبوب‌ترین کار نزد خداوند، سپر مؤمن، شفای هر درد و دفع‌کننده بلا معرفی شده است (محمدی ری شهری، ۱/۴۶-۹۴).

در میان ادعیه معصومان علیهم‌السلام، دعا‌های امام سجاده علیه‌السلام در صحیفه سجادیه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (الهی منش، ۱۴). حضور امام زین العابدین علیه‌السلام در عصر خفقان خلفای اموی و شرایط بعد از واقعه‌ی عاشورا باعث شد تا آن حضرت مضامین و مفاهیم دینی را در قالب دعا بیان کنند. بعضی از این دعاها مخصوص موقعیت خاص و با محتوایی

مرتبط با شرایط آن روزگار است. صحیفه سجادیه مملو از سلسله حقایق معنوی است که در قالب الفاظ رسا ریخته شده و کمتر می‌توان برای آن هم‌طرازی یافت (عمادزاده، ۲۵۲). دانشمندان شیعه از گذشته تاکنون شروع متعددی را بر صحیفه سجادیه نگاشته‌اند (فتاحی‌زاده و دیگران، ۳۳۶). برخی از این شروع در فهرست‌های نجاشی (نجاشی، ۴۲۶)، شیخ طوسی (طوسی، ۴۷۷) و ابن شهر آشوب مازندرانی (مازندرانی، ۴۷) منعکس شده که اهمیّت و اعتبار این میراث گرانبهای شیعه را نشان می‌دهد. آقا بزرگ تهرانی در کتاب الذریعه إلی تصانیف الشیعه حدوداً پنجاه شرح - به جز ترجمه‌ها - بر صحیفه سجادیه نام برده است (تهرانی، ۳۴۵/۱۳). شروع کتب ادعیه از جمله صحیفه سجادیه می‌تواند به صورت ترتیبی (شرح از ابتدا تا انتها)، تجزیه‌ای (شرح بخشی از عبارات) و موضوعی باشد (کرمی، ۱۵-۱۸).

یکی از موضوعات مهم در حدیث‌پژوهی، روش‌شناسی شارحان متون حدیثی از جمله ادعیه منقول از امامان علیهم‌السلام است. «روش» در لغت به معنای «شیوه» و «اسلوب» (دهخدا، ۱۶۲) و در اصطلاح به معنای فرایندی عقلی سازمان یافته است که جهت تبیین مسائل موجود در برخی علوم و دستیابی به نتیجه‌ی علمی به کار گرفته می‌شود (معظمی بیدگلی، ۱۶). روش‌شناسی، زبان مشترک میان پژوهشگران یک حوزه علمی و پیوند دهنده حوزه‌های علمی مختلف به یکدیگر است (پاکتچی، ۲۱-۲۸). روش، شیوه روشن و منظمی است که شارح به صورت فراگیر برای کشف معانی متون حدیثی از آن استفاده می‌کند و با مستند یا مستندات که در فهم متن حدیث از آن‌ها بهره گرفته ارتباط دارد. در دوران معاصر، اندیشمندان حوزه مطالعات اسلامی بیش از پیش، بر روش فهم متون حدیثی تمرکز کرده و شیوه‌های متعددی از آن را شناسایی و از زوایای مختلفی مورد توجه قرار داده‌اند (فتح‌اللهی، ۲۶۹). آگاهی از شیوه‌های شرح ادعیه و مستندات و منابع مورد استفاده شارحان، زمینه‌های لازم را برای ارزیابی روش‌های بکار گرفته شده فراهم کرده و استخراج معانی از این میراث ارزشمند حدیثی شیعه را مهیا می‌سازد (حق پناه، ۱۶).

مرور پژوهش‌های مرتبط نشان می‌دهد هر چند مطالعاتی درباره آثار سید نعمت‌الله جزائری انجام گرفته اما تاکنون پژوهش مستقلی به روش‌شناسی فهم دعا در الشرح الکبیر علی الصحیفة السجادیة توجه نکرده است.^۱ پژوهش حاضر با مطالعه اسنادی و با روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. از آن‌جا که روش‌شناسی «سید نعمت‌الله جزائری» در «الشرح الکبیر علی الصحیفة السجادیة» ناظر به روش‌های بکار گرفته شده از سوی این عالم در شرح صحیفة سجادیة است، تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت مقوله‌ای بوده است. پس از استخراج روش‌های «سید نعمت‌الله جزائری»، از توصیف و طبقه‌بندی استفاده شد. توصیف و طبقه‌بندی داده‌ها، بر اساس روش «سید نعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی و بلاغی، شرح مبتنی بر آیات قرآن کریم و متون روایی بوده و با روش کیفی انجام شده است. سید نعمت‌الله بن عبد الله بن محمد موسوی معروف به سید نعمت‌الله جزائری از بزرگان متأخر علمای امامیه و محدثان صاحب نام است. او در سال ۱۰۵۰ ق. در روستای صباغیه الجزائر متولد شد. او نه سال در شیراز به تکمیل ادبیات و آموختن علوم عقلی و نقلی پرداخت، سپس به اصفهان رفت و در تألیف بحارالانوار و مرآة العقول، به علامه مجلسی کمک کرد (جزائری، ۲۰). «سید نعمت‌الله جزائری» بیست استاد شناخته شده از جمله شیخ حر عاملی و ملامحسن فیض کاشانی دارد (همانجا، ۱۴۰-۲۲۲). علامه محمدباقر مجلسی

۱. امروزه روش‌شناسی شارحان متون حدیثی، توجه بسیاری از حدیث‌پژوهان را به‌خود جلب کرده و کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های گوناگونی در این باره نگارش یافته‌اند. به طور نمونه شاهشون (۱۳۹۶ش)، در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی و شرح نمودهای قرآنی در پانزده دعای اول صحیفة سجادیة با محوریت تفسیر المیزان»، مهدوی راد و رفعت (۱۳۹۰ش)، در مقاله «بررسی روش‌های ابن ابی الحدید در فهم متن نهج‌البلاغه» و روحی دهکردی (۱۳۸۷ش) در مقاله‌ای با عنوان «معرفی و روش‌شناسی نهج‌البلاغه ابن میثم بحرانی» به شناسایی روش‌های شارحان متون حدیثی پرداخته‌اند و در زمینه آثار سید نعمت‌الله جزائری پژوهش‌هایی انجام گرفته، از جمله آن‌که معظمی بیدگلی (۱۳۹۶ش)، در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «مبانی و روش فقه‌الحدیثی سید نعمت‌الله جزائری در نورالبراهین» به مهم‌ترین مبانی فقه‌الحدیثی سید نعمت‌الله جزائری پرداخته است و جزایری شوشتری (۱۳۹۳ش)، در مقاله‌ی خود با عنوان «نقدی بر تصحیح دو اثر از مرحوم علامه سید نعمت‌الله جزایری» در پی نقد تصحیح دو کتاب نورالبراهین فی بیان اخباره الساده الطاهرین و نورالانوار فی شرح کلام خیر الخیار از مرحوم سید نعمت‌الله جزایری برآمده است. غلامی (۱۳۹۱ش)، در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «روش تفسیری عقود المرجان فی تفسیر القرآن» به ساختار، مبانی، اصول، قواعد و منابع تفسیر عقودالمرجان از سید نعمت‌الله جزائری توجه کرده است.

از استادان برجسته‌ای است که بیش از دیگران در شکل‌دهی شخصیت علمی او مؤثر بوده است (همانجا). بیشتر پژوهشگران اعتقاد دارند «سید نعمت‌الله جزائری» نه اصولی کامل و نه اخباری افراطی است؛ بلکه همان‌طور که خود در مقدمه‌ی «غایة المرام فی شرح تہذیب الاحکام» اظهار می‌دارد، طریقه‌ی میانه را برگزیده است (بهشتی، ۱۵۴). سید نعمت‌الله جزائری در سال ۱۱۱۲ در مسیر مسافرت به مشهد وفات کرد (جزائری، ۳۴۰). سید نعمت‌الله جزائری پنجاه و پنج نگاشته از جمله «الشرح الكبير»، «الشرح الصغير» و «شرح ملحقات الصحيفة» در شرح صحیفه سجادیه دارد. کتاب «الشرح الكبير» را «سیدنعمت‌الله جزائری» در اوج جوانی نوشت و آن را شرحی ساده، کامل و منبعی ناب و شیرین معرفی کرده و پس از آن «الشرح الصغير» یا «نور الأنوار فی شرح کلام خیر الأخیار» را نگاشت که خلاصه‌ای از شرح الكبير است و آن را مناسب حال و خالی از مبالغه و آشفتگی و ابهام دانسته است. از کتاب «الشرح الكبير» تنها یک نسخه خطی در مرکز احیاء التراث الاسلامی در قم وجود دارد که حسین تقی زاده در پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام آن را تحقیق کرده است. نسخه یادشده در بردارنده حدود ۳۲ دعا از ۵۴ دعای صحیفه سجادیه است. «سید نعمت‌الله جزائری» در لابلای شرح خود بر صحیفه سجادیه از ۳۷ منبع یاد می‌کند که از آن استفاده کرده است (جزائری، ۵۶-۶۱).

۳. روش‌شناسی فهم دعا در الشرح الكبير على الصحيفة السجادية

روش‌های فهم دعا از سوی شارحان ادعیه در سطوح مختلفی انجام می‌پذیرد. منظور از شیوه‌های فهم دعا روش‌هایی است که شارحان متون ادعیه در ابواب و فصل‌های مختلف شرح خود، برای شناساندن معانی عبارات دعا و دستیابی به فهم متن دعا بکار گرفته‌اند. این سطوح شامل دریافت مبتنی بر متن اصلی و دریافت مبتنی بر متون دیگر است. در هر یک از سطوح، شرح دهندگان دعا براساس توانمندی‌های خویش به مطالعه متون دعایی پرداخته و آن از جوانب گوناگون بررسی می‌کنند. روش سیدنعمت‌الله جزائری در شرح

دعاهای صحیفه سجادیة در سطح دریافت مبتنی بر متن اصلی شامل علوم زبان‌شناختی (واژه‌شناسی، صرف و نحو) و دانش‌های بلاغی و در سطح دریافت مبتنی بر فرای متن شامل آیات قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام است.

۳-۱-۱. فهم دعا مبتنی بر متن اصلی

اولین سطح دریافت پس از رویارویی با متن دعا، فهمی است که شارحان از خود متن اصلی دعا به دست می‌آورند. در این نوع از فهم تحلیلی، شرح‌دهندگان دعا با درنگ در عبارات و الفاظ متن اصلی ادعیه و نه خارج از متن دعا، تلاش می‌کنند تا به دریافتی متقن از متن دعا برسند. فهم زبانی شامل علوم زبان‌شناسی و فهم ادبی در برگیرنده فنون ادبی، از جمله سطوح دریافت مبتنی بر متن دعا در الشرح الکبیر علی الصحیفه السجادیة از سید نعمت‌الله جزائری است.

۳-۱-۱-۱. دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی

هر متن تشکیل شده از عناصری است که سبب معنادار شدن آن متن می‌شوند، از این رو سطح فهم زبانی فهمی است که با بهره‌گیری از دانش‌های زبانی مانند لغت و دستور زبان به دنبال تجزیه و تحلیل این عناصر زبان‌شناختی می‌باشد (محمدفام، ۲۴۵). مطالعه شرح سید نعمت‌الله جزائری بر صحیفه سجادیة نشان داد که بخش مهمی از دریافت‌های وی در سطح زبانی بوده است. این دریافت‌ها مبتنی بر بررسی واژگان، مباحث دستور زبانی شامل مباحث صرفی، نحوی و اعراب جمله است که در ادامه خواهد آمد.

۳-۱-۱-۱-۱. بررسی واژگان و لغت‌شناسی

در نگاه کلی شیوه‌ی سید نعمت‌الله جزائری در شرح ادعیه، آن است که ابتدا به شرح واژگان ادعیه پرداخته و سعی در روشن کردن معنای آن دارد. او در بیان معنای کلمات، به ریشه، اشتقاق واژگان و روابط معنایی میان کلمات مانند تضاد و مترادف توجه ویژه‌ای دارد.

الف. اشتقاق

ریشه‌شناسی واژگان صحیفه سجادیه بخشی از تلاش‌های زبان‌شناختی سید نعمت‌الله جزائری در شرح دعاهای امام سجاد علیه السلام است. به عنوان نمونه وی با توجه به ریشه واژه «الله» در شرح دعای اول صحیفه سجادیه و احتمال اشتقاق یافتن آن از «آله» به فتح عین الفعل و به معنای «عَبَدَ» یا اشتقاق آن از «آله» هنگامی که [بنده] در شناخت [کنه ذات] او دچار سرگردانی می‌شود یا اشتقاق آن از «ألَهِتِ إِلَى فُلَانٍ» به معنای «آسوده خاطر شدن به کسی» می‌گوید: «إِمَّا مِنْ «آله» بِفَتْحِ الْعَيْنِ بِمَعْنَى عَبْدٍ، أَوْ مِنْ «آله» إِذَا تَحِيرٌ، إِذِ الْعُقُولُ تَحْتَجِرُ فِي مَعْرِفَتِهِ، أَوْ مِنْ «ألَهِتِ إِلَى فُلَانٍ»، أَي سَكَنْتَ إِلَيْهِ، لِأَنَّ الْقُلُوبَ تَطْمَئِنُّ بِذِكْرِهِ» (جزائری، ۱۳۰). همچنین وی با توجه به ریشه واژه «وَلَّ» در دعای اول صحیفه «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بَلَا أَوَّلٍ كَانَ قَبْلَهُ» به وجود برخی اختلاف‌نظرها در اشتقاق کلمه «وَلَّ» اشاره می‌کند. او از قول کوفیان اشتقاق آن را از «وَالَّ» به معنای نجات یافتن و از قول عالمان بصره مشتق از «آل» به معنای «بازگشت کردن» می‌داند و بدون اشاره به نام مکتب خاصی به اشتقاق آن از «وَوَلَّ» اشاره می‌کند که واو نخست آن قلب به همزه شده است (همانجا، ۱۳۱).

وی با توجه به ریشه واژه «يَتَخَطَّأُ» در شرح دعای اول صحیفه سجادیه «يَتَخَطَّأُ إِلَيْهِ بِأَيَّامِ عُمْرِهِ» آن را مشتق از «خُطُوةٌ» به معنای «میان دو گام» یا مشتق از «خَطَأٌ» به معنای «شتاب کردن» و «فراتر رفتن از حد» تلقی می‌کند و معتقد است شتاب خالی از خطا نیست (همانجا، ۱۳۹). افزون بر آن او در شرح دعای چهارم صحیفه سجادیه «يَتَفَقُّونَ عَلَيْنِهِمْ» با توجه به ریشه واژه «يَتَفَقُّونَ» آن را مشتق از ریشه «وَفَّ ق» دانسته اما از ذکر ریشه دیگر آن که «ت ف ق» است و مکتب بصره آن را اختیار کرده نیز غفلت نمی‌ورزد. او حرف تاء را در صورت اشتقاق این واژه از ریشه «و ف ق»، حرف زائد و در صورت مشتق شدن از «ت ف ق»، حرف اصلی قلمداد می‌کند (همانجا، ۳۱۰-۳۱۱).^۱ سیدنعمت‌الله

۱. توجه به اشتقاق واژگان در شرح دعاهای صحیفه سجادیه به موارد بالا محدود نمی‌شود. توجه به ریشه واژه «فَتَانٌ» در شرح دعای سوم صحیفه سجادیه «وَرُومَانَ فَتَانَ الْقُبُورِ» (همانجا، ۲۸۳)، اشتقاق واژه «المحبة» در دعای بیست و یکم از صحیفه سجادیه «وَفَرَّغْتُ قَلْبِي لِمَحَبَّتِكَ» (همانجا، ۵۰۳)، اشتقاق صرفی قیاسی واژه ←

جزائری در مواردی با رد آراء دیگران، دیدگان خود را در مورد اشتقاق واژگان بیان می‌کند. به عنوان نمونه وی در شرح دعای سیزدهم «وَ أَنِّي يَرْغَبُ مُعْدِمٌ إِلَى مُعْدِمٍ» با مردود دانستن اشتقاق واژه «مُعْدِمٌ» از «عَدَمٌ» [نقیض وجود] این واژه را برگرفته از «عُدْمٌ» به معنای فقر می‌داند (همانجا، ۳۶۸).

ب. شرح مفردات

سید نعمت‌الله جزائری گاه بدون بررسی ریشه و اشتقاق لغت، فقط به بیان معنای واژگان صحیفه سجادیه قناعت کرده و براساس آن به شرح ادعیه می‌پردازد. او حتی به شرح واژگانی پرداخته که در سند صحیفه سجادیه آمده است (همانجا، ۹۲، ۹۴). گستردگی شرح واژگان صحیفه سجادیه در الشرح الکبیر تا آنجا است که می‌توان ادعا کرد که او از بیان هیچ لغت غریبی غفلت نکرده است. برخی از واژگانی که وی به شرح آن پرداخته عبارتند از: «حَظْرٌ»، «بَطْرٌ»، «يُنَاوِي» (همانجا، ۳۷۲-۳۷۳)، «حَوْبَةٌ»، «صَنِيعٌ»، «أَحْلَلٌ» (همانجا، ۳۸۲-۳۸۳)، «يَفْرَعُ»، «كَيْسِبٌ»، «أَوْقَرَ» (همانجا، ۳۹۳-۳۹۶)، «مُخْلِقَةٌ»، «تَهْوُرٌ»، «تَنْشُرٌ»، «مَاءَ الرَّمَادِ»، «طَلِيقٌ» (همانجا، ۴۰۰-۴۰۵)، «رَدَمٌ»، «مُصَمَّتٌ»، «وُلُوعٌ»، «رَتَقٌ»، «نَبْطٌ»، «أَبْرَمٌ»، «أَرْغِمَ أَنْفَهُ»، «اسْتَهْوَانٌ»، «مَنَاوَاتٌ» (همانجا، ۴۱۶-۴۲۲)، «سَفْرَةٌ»، «وَابِلٌ»، «هَنِيئاً مَرِيئاً»، «مُجْلَجَلٌ»، «مُلِتٌ»، «مُغِيثٌ»، «مَرِيحٌ»، «مُمرِعٌ»، «نَهِيضٌ»، «سَقَى»، «تَتَعَشُّ»، «تُدْرِئُ بِهِ الضَّرْعَ»، «سَمُومٌ»، «حُسُومٌ»، «صَوْبَةٌ»، «أُجَاجٌ» (همانجا، ۴۲۵-۴۲۷)، «مِقَهٌ»، «كَأَيْدٍ»، «قَصَبٌ» (همانجا، ۴۵۱-۴۵۲)، «دَاخِرٌ»، «ضَرِيرٌ» (همانجا، ۵۰۰)، «عَسُوفٌ»، «ظَمَانٌ» (همانجا، ۵۲۹-۵۳۰)، «تَبْطٌ»، «خَبَالٌ»، «سَوَّلٌ» (همانجا، ۵۴۲-۵۴۳)، «سَرْفٌ» و «مَخْلِيَّةٌ» (همانجا، ۵۷۴-۵۷۵).

→ «النَّأْيُ» در شرح دعای دوم از صحیفه سجادیه «وَمَحَلَّ النَّأْيِ عَنِ مَوْطِنِ رَحْلِهِ» (همانجا، ۲۲۱) و اشتقاق صرفی قیاسی واژه «مُعَاذٌ» در شرح دعای بیست و دوم از صحیفه سجادیه «وَاجْعَلْنِي فِي كُلِّ حَالَتِي مَحْفُوظاً مَكْلُوءاً مَسْتَوِراً مَمْنُوعاً مُعَاذاً مُجَاراً» (همانجا، ۵۱۲) و اشتقاق صرفی قیاسی واژه «المُطْرَدَةُ» در شرح دعای بیست و هفتم از صحیفه سجادیه «وَ الْأَنْهَارِ الْمُطْرَدَةَ بِأَنْوَاعِ الْأَشْرَبَةِ وَالْأَشْجَارِ» (همانجا، ۵۵۳) برخی دیگر از تلاش‌های زبان‌شناختی سید نعمت‌الله جزائری در شرح دعاهاى امام سجاده علیه السلام با تکیه بر ریشه‌شناسی و اشتقاق است.

از آنجا که واژگان صحیفه سجادیه به زبان عربی است، سید نعمت‌الله جزائری سعی می‌کند با مراجعه به آراء لغت‌شناسان از جمله جوهری در صحاح (همانجا، ۱۷۱، ۱۸۶، ۱۸۹، ۲۴۴، ۳۸۲، ۵۲۲، ۵۳۰، ۵۴۲، ۵۵۱، ۵۵۶)، فیروزآبادی در القاموس المحيط (همانجا، ۱۸۲، ۲۱۷، ۳۹۱، ۳۹۶، ۴۲۴، ۴۷۴، ۵۱۵، ۵۵۶)، فراء در معانی القرآن (همانجا، ۴۰۶)، زبیدی در تاج العروس (همانجا، ۴۹۹)، ابن‌اثیر در النهاية (همانجا، ۱۴۱، ۱۴۶، ۲۱۲، ۲۵۲، ۲۷۷، ۳۶۱، ۳۸۰، ۳۸۸، ۳۹۵، ۴۰۸، ۴۱۷، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۴۹، ۴۹۷، ۵۴۰) و ابن منظور در لسان‌العرب (همانجا، ۱۸۹)، به معانی واژگان به‌کاررفته در صحیفه سجادیه دست یابد. هرچند سیدنعمت‌الله جزائری در شرح معنای واژگان صحیفه سجادیه، اقوال برخی عالمان لغت پژوه را با ذکر نام آنان مورد توجه قرار داده اما مواردی وجود دارد که بدون اشاره به نام لغویان به شرح واژگان پرداخته (همانجا، ۲۲۴، ۳۷۷، ۳۷۸) یا از آنان با تعابیری مانند «أفاضل العریبه» یاد کرده است (همانجا، ۳۲۰).

ج. فروق اللغات

توجه به تفاوت واژگانی و برشمردن وجه تمایز میان کلمات با معنایی نزدیک به هم صورت دیگری از دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی است. در هر زبانی از جمله زبان عربی اصل بر این است که هر لفظ برای افاده یک معنا قرار داده شده باشد اما گاه الفاظ گوناگون با تفاوت‌هایی نه چندان اساسی معنای نسبتاً واحدی را به مخاطب منتقل می‌کنند. «سید نعمت‌الله جزائری» در شرح صحیفه سجادیه به این تفاوت‌ها توجه داشته است. به عنوان مثال وی برای شرح دعای اول «الذی قَصْرَتْ عَنْ رُؤْيْتِهِ أَبْصَارُ النَّاسِطِرِينَ»؛ «او که دیده‌ی دیدگان از دیدنش فرو ماند» به تفاوت میان «بصر» و «نظر» اشاره کرده و می‌گوید: که «بصر» به معنای حس بینایی [که در چشم وجود دارد] و نیروی ادراک کننده‌ی دل یعنی علم است؛ اما نظر به معنای رؤیت یا تفکر است (همانجا، ۱۳۳). نمونه دیگر آن‌که وی به تفاوت میان دو واژه «ستر» و «محو» اشاره کرده و تصریح می‌کند که در

«محو» برخلاف «ستر» اثر چیزی به صورت کلی ریشه کن می‌شود؛ اما در ستر اصل چیزی می‌تواند باقی بماند و از بین نرود (همانجا، ۵۴۶).

د. ضبط مفردات

«سید نعمت‌الله جزائری» برای فهم عمیق‌تر ادعیه صحیفه سجادیه به مشخص کردن حرکات واژگان دعا اهتمام می‌ورزد. او در ضبط واژگان گاه بدون ترجیح یکی از ضبط‌ها بر دیگری فقط نقل‌کننده شکل‌های گوناگون ضبط یک کلمه است. به طور نمونه وی در مورد ضبط واژه «به‌دیهم» در دعای چهارم «وَيَهْتَدُونَ بِهَدْيِهِمْ»؛ «در مسیر هدایت ایشان گام برداشتند» بدون ترجیح یکی از ضبط‌ها بر دیگری تنها به دو ضبط از این واژه اشاره کرده و می‌گوید «به‌دیهم» [به کسر هاء] به معنای «سیرت آنان» و «به‌دهم» [به ضم هاء و فتح دال] به معنای هدایت آنان است (همانجا، ۳۱۰) یا آن‌که او در مورد ضبط واژه «مَدْحَلًا» در شرح دعای هفدهم از صحیفه سجادیه «اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ لَهُ فِي قُلُوبِنَا مَدْحَلًا»؛ «خدایا در دل‌های ما راه ورودی برای شیطان مگذار» بدون ترجیح یکی از ضبط‌ها بر دیگری تنها به دو ضبط «مَدْحَلًا» و «مُدْحَلًا» از این واژه اشاره کرده است (همانجا، ۴۱۷). او در ضبط واژگان گاه به ضبط مشهورتر الفاظ اشاره می‌کند و یکی از ضبط‌ها را بر دیگری ترجیح می‌دهد؛ مانند این‌که او در ضبط واژه «خاتم» در شرح دعای هفدهم «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ»؛ «خدایا بر محمد و اوسین پیغمبران و سرور فرستادگان» خاتم را به فتح تاء مشهورتر از این می‌داند که به کسر تاء باشد (همانجا، ۴۲۰).

ه. وجه تسمیه

صاحب کتاب «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» در دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی به وجه تسمیه واژگان توجه دارد. به طور نمونه وی در شرح دعای بیست و پنجم «إِنَّكَ قَرِيبٌ مُجِيبٌ سَمِيعٌ عَلِيمٌ عَفُوٌّ غَفُورٌ رءُوفٌ رَحِيمٌ» به دلیل نام‌گذاری واژه

«غفور» در مورد خداوند اشاره کرده و می‌گوید: «مغفر» چیزی است که سر آدمی را می‌پوشاند و واژه «غفر» به معنای «پوشاندن» است. از این رو خداوند «غفور» نامیده شده که او گناهان را می‌پوشاند و پنهان می‌کند (همانجا، ۵۴۶).

و. مقایسه نسخه‌ها

مقایسه نسخه‌ها یا مسوده‌ها یکی از روش‌هایی است که صاحب کتاب «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» در شرح واژگان ادعیه بکار بسته است. با توجه به عصر «سید نعمت‌الله جزائری» که نسخه‌های نایاب از کتب حدیثی جمع‌آوری شد؛ روش فهم مفردات الفاظ صحیفه براساس نسخه‌های مورد اعتماد آسان گردید. نسخه‌ای به خط «علی بن سکون» و نسخه‌ای که «فاضل سدید» از نسخه «ابن ادریس» نقل کرده برخی از این نسخه‌ها است. مقایسه و مقابله صحیفه سجادیه با سایر نسخه‌ها به استوار کردن نسخه خطی «الشرح الكبير» کمک می‌کند و اشتباهات احتمالی و ناخوانا بودن مفردات دعا را به حداقل می‌رساند. نمونه آن‌که وی در بیان واژه «اسْتَبَّ» در شرح دعای دوم از صحیفه سجادیه «حَتَّى اسْتَبَّ لَهُ مَا حَاوَلَ فِي أَعْدَائِكَ»؛ «تا جایی که هر چه درباره دشمنانت اراده کرده بود با پایداری به دست آورد»، با مقایسه نسخه‌های دیگر می‌گوید که در بعضی نسخه‌ها واژه «اسْتَمَّ» برگرفته از «سنام» به جای واژه «اسْتَبَّ» آمده است (همانجا، ۲۲۴). او گاه بر اساس نسخه‌ها، موارد تصحیف شده را شناسایی می‌کند؛ مانند آن‌که وی در شرح دعای بیست و ششم «وَوَقَّفَهُمْ لِإِقَامَةِ سُنَّتِكَ»؛ «و توفیقشان ده تا که سنت و آیین تو را بر پا دارند» می‌گوید که در نسخه «کفعمی» به جای «وَوَقَّفَهُمْ» واژه «وَوَقَّفَنِي» آمده است. او «وَوَقَّفَنِي» را استوارتر از «وَوَقَّفَهُمْ» می‌داند (همانجا، ۵۴۸).

ز. مشترک لفظی

سید نعمت‌الله جزائری برای فهم دعا به اشتراک لفظی الفاظ توجه دارد و در مواردی

برای یک واژه چند معنا را ذکر می‌کند، مانند آن‌که وی واژه «غلام» را به معنای بنده، خدمتکار یا جوانی می‌داند که به تازگی موی پشت لب او درآمده است (همانجا، ۹۴). در مواردی نیز او با در نظر گرفتن فرهنگ و عرف جامعه واژه‌ای را شرح می‌دهد، مانند آنکه وی در شرح واژه «مقفلته» به عادت اعراب اشاره می‌کند که آن‌ها برای قرآن و برخی کتاب‌های دیگر قفل آهنی قرار می‌دادند (همانجا، ۹۴).

ح. شواهد شعری

شرح دعاهای صحیفه سجادیه با بهره‌گیری از شواهد شعری روش دیگر سید نعمت‌الله جزائری در فهم دعا است. به طور نمونه وی برای شرح معنای واژه «کثرنا» در دعای دوم صحیفه سجادیه «وَكثَرْنَا بِمَنِّهِ عَلَيَّ مَنْ قُلٌّ»؛ «بر آنان که اندک شمار بودند فزونی بخشید» تصریح می‌کند که واژه تکثیر، گاهی اوقات در برگیرنده معنای عزت و غلبه است. او برای تایید ادعای خود از شعر اعشی بهره می‌گیرد (همانجا، ۲۱۵).

ط. روابط معنایی

توجه به روابط معنایی میان واژگان از جمله ترادف و تضاد صورت دیگری از دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی در «الشرح الکبیر علی الصحیفه السجادیة» است. با بررسی «الشرح الکبیر» می‌توان ادعا کرد هر چند «سید نعمت‌الله جزائری» در مواردی سعی کرده تا وجه تمایز میان واژگان را نمایان سازد، اما مواردی نیز وجود دارد که او معانی گوناگونی برای برخی از واژگان ذکر می‌کند که می‌تواند در عبارات و جملات مختلف جابه‌جا شوند. به طور نمونه وی با در نظر گرفتن رابطه معنایی ترادف، واژه «المکر» را در دعای بیستم «وَهَبْ لِي مَكْرًا عَلَيَّ مَنْ كَايِدِي»؛ «و در برابر آن کس که مرا می‌فریبد چاره‌سازی عنایت کن» با واژه «الخدعه» هم‌معنا تلقی کرده است (همانجا، ۴۵۲). تقابل میان واژگان از دیگر روابط معنایی است که «سید نعمت‌الله جزائری» در شرح صحیفه

سجادیه به آن توجه داشته است. به طور نمونه او واژگان «کثره» و «قله» (همانجا، ۲۱۵)، «حقیر» و «عظیم» (همانجا، ۳۷۴)، «خذلان» و «توفیق» (همانجا، ۳۹۳)، «اخلاص» و «شُرک» (همانجا، ۴۱۹)، «خفه» و «ثقل» (همانجا، ۵۲۹)، «حزن» و «سرور» (همانجا، ۴۸۵) و «صغری» و «الکبری» (همانجا، ۵۳۲) را متضاد برشمرده است.

۳-۱-۲. دریافت‌های سطح زبانی مبتنی بر قواعد دستور زبان

بخش عمده‌ای از دریافت‌های «سیدنعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی به دستور زبان شامل صرف و نحو اختصاص دارد.

الف. صرف

با بررسی «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» می‌توان ادعا کرد که «سید نعمت‌الله جزائری» با تکیه بر علم صرف شامل شکل واژه‌ها، چگونگی تحولات، صورت‌های گوناگون کلمات و تغییرات حاصل از آن، صحیفه سجادیه را شرح داده است. اشاره به اسم مفعول بودن واژه «حمید» (به معنای محمود) یا اسم فاعل بودن آن (به معنای حامد) در دعای بیست و دوم «إِنَّكَ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ»؛ «تو ستوده و بزرگواری» (همانجا، ۵۱۷)؛ اسم مکان دانستن واژه «مُنْتَجِع» براساس برخی نسخه‌ها در دعای بیستم «وَأَنْتَ مُنْتَجِعِي إِنْ حُرِمْتُ»؛ «و چون محروم گردم تو محل امید منی»؛ اشاره به اسم مفعول بودن واژه «المدارین» (به معنای مداراکنندگان) یا اسم فاعل قلمداد کردن این لغت (مداراشوندگان) در دعای بیستم «وَمِنْ حُبِّ الْمُدَارِينَ تَصْحِيحُ الْمَقَّةِ»؛ «و دوستی مداراکنندگان را به دوستی حقیقی [مبدل‌ساز]» (همانجا، ۴۵۱) فهم سیدنعمت‌الله جزائری را مبتنی بر بررسی صرفی واژگان در شرح دعاهای صحیفه سجادیه نشان می‌دهد.

همچنین استفاده وی از تعبیر «هی من الأفعال المتعدية إلى مفعولين» (همانجا، ۱۰۳) در باره تعدی فعل «رایت» با دو مفعول در شرح اسناد صحیفه سجادیه «وَقَالَ قَدْ رَأَيْتُكَ

لذَلِكَ أَهْلًا»؛ «همانا تو را برای این کار شایسته می‌بینم» و تصریح او به اینکه فعل «سلک» در دعای اول «تُمْ سَلَكُ بِهِمْ طَرِيقَ إِرَادَتِهِ»؛ «آن‌گاه ایشان را به راهی که می‌خواست رهسپار کرد» فی نفسه متعدی است و با حرف «باء» نیز متعدی می‌شود (همانجا، ۱۳۵) نشان می‌دهد که سید نعمت‌الله جزائری به مبحث لازم و متعدی از موضوعات علم صرف توجه دارد.^۱ سهو قلمداد کردن دیدگاه شیخ بهایی مبنی بر بیان «حَسُنَ» بجای «أَحْسِنَ» در دعای چهاردهم «وَأَحْسِنُ عَلَيْهِ عَوْنِي»؛ «و مرا در برابر او به نیکی یاری فرما» (همانجا، ۳۷۳) نشان می‌دهد که وی در شرح ادعیه تنها به ذکر لزوم یا تعدی افعال اکتفا نکرده، بلکه دیدگاه دیگران را نیز مورد نقد و واکاوی قرار داده است.

اسم فعل از جمله مباحث زبانی است که سید نعمت‌الله جزائری در فهم ادعیه صحیفه سجاده به آن توجه داشته است. به عنوان نمونه وی در شرح خود بر دعای دوازدهم «آمِينَ رَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ «چنین باد ای پروردگار هستی‌ها» به اسم فعل «آمین» توجه کرده و می‌گوید: «آمین» با مدّ [طولانی کردن صدا] و قصر [کوتاه کردن صدا] خوانده می‌شود او با توجه به این‌که اسم علامتی است که دلالت بر شیء دیگری (مسمّا) داشته و آن را از غیر خود متمایز می‌سازد؛ اسم فعل «آمین» را به معنای «استجب» (اجابت کن) دانسته و آن را علم برای لفظ فعل و نه برای معنای آن قلمداد می‌کند. از همین رو سید نعمت‌الله جزائری معتقد است که اکثر اصحاب، نماز را با آن [اسم فعل «آمین»] باطل می‌دانند، و می‌گویند: نه قرآن است و نه دعا. لازم به ذکر است که او فقط به بیان آراء دانشمندانی بسنده نمی‌کند که «آمین» را نه قرآن و نه دعا قلمداد کرده‌اند؛ بلکه با اشاره به دیدگاه کسانی که اسم فعل

۱. بیان تعدی فعل «هَلَك» با حرف «علی» به دلیل تَضَمَّنْ معنای ورود، جرات ورزی یا برتری (همانجا، ۱۸۵) در شرح دعای اول «فَالْهَالِكُ مِنَّا مَنْ هَلَكَ عَلَيْهِ»؛ «پس بدبخت از ما کسی است که او [خدا] را نافرمانی کند» و کاربست تعبیری مانند «وردا فی اللغة متعدّین و لازمین» (همانجا، ۱۳۷) در مورد افعال «زاد» و «نقص» در شرح دعای اول «لَا يَنْقُصُ مَنْ زَادَهُ نَاقِصٌ»؛ «از آن‌که خدا فراوان داده چیزی بکاهد» و نیز به کارگیری تعبیر «جاء متعدّياً و لازماً» (همانجا، ۲۱۳) در مورد فعل «ختم» در شرح دعای دوم «فَخَتَمَ بِنَا عَلَيَّ جَمِيعَ مَنْ ذَرَأَ»؛ «پس ما را واپسین آفریدگان خود قرار داد» نشان از فهم دعا از سوی سید نعمت‌الله جزائری مبتنی بر بررسی مباحث صرفی از جمله لازم و متعدی بودن برخی افعال صحیفه سجاده دارد.

«آمین» را دعا دانسته و بر این باورند که این واژه به معنای «اللهم استجب» (خداوندا اجابت کن) است، می‌گوید: «و اعترضهم بعض الأفاضل بمنع كونها ليست دعاءً بل الظاهر أنّها دعاء كقولك: اللهم استجب» (همانجا، ۳۶۰).

یکی دیگر از مباحث صرفی که سیدنعمت‌الله جزائری در سطح زبانی از آن بهره گرفته، توجه به وزن کلمات است. به طور مثال وی در شرح دعای اول «حَمْدًا نَعْمَرُ بِهِ فِيْمَنْ حَمِدَهُ مِنْ خَلْقِهِ»؛ «ستایشی که با آن در حلقه‌ی ستایشگران در آییم» با توجه به نسخه این ادبیس که در آن، واژه «نَعْمَرُ» به شکل «يَعْمَرُ» آمده، به وزن این واژه توجه کرده و آن را به وزن «يَنْصُرُ» می‌داند (همانجا، ۱۵۲). همچنین وی در شرح دعای اول «و يُسَهِّلُ عَلَيْنَا بِهِ سَبِيلَ الْمُبْعَثِ»؛ «راه رستاخیز هموار شود» واژه «يُسَهِّلُ» را که در نسخه اصلی آن با حرف یاء آمده [يُسَهِّلُ] و در نسخه این ادبیس با حرف تاء [تُسَهِّلُ] آمده مورد مذاقه قرار داده و هر دو را به وزن «يُكْسِرُ» می‌داند (همانجا، ۱۵۶).^۱

«ابدال» از دیگر مباحث صرفی است که سیدنعمت‌الله جزائری در سطح زبانی در شرح ادعیه صحیفه سجادیه از آن بهره گرفته است. ابدال تبدیل یک حرف به حرف دیگر و ادغام داخل کردن حرفی در حرف دیگر است. برای نمونه وی در شرح دعای اول «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بَلَا أَوَّلٍ كَانَ قَبْلَهُ»؛ «ستایش خدایی را که اول است بی‌آن‌که پیش از او اولی باشد» در واژه «الْأَوَّلِ» قائل به ابدال است و اصل در این کلمه را «وول» دانسته که واو ابتداء آن به همزه تبدیل شده است (همانجا، ۱۳۱). همچنین وی در شرح دعای چهارم «و أَقَمْتَ لِأَهْلِهِ دَلِيلًا مِنْ لَدُنْ آدَمَ إِلَى مُحَمَّدٍ - ﷺ - مِنْ أُمَّةِ الْهُدَى وَ قَادَةَ أَهْلِ التَّقَى»؛ «از دوران آدم تا محمد ﷺ چون پیامبرانی فرستادی و راهنمایانی برانگیختی که پیشوایان

۱. توجه به وزن واژه «يُسْرَفُ» در شرح دعای اول «و يَسْرَفُ بِهِ مَنَازِلَنَا عِنْدَ مَوَاقِفِ الْأَشْهَادِ»؛ «و [سپاسی که] موقعیت و جایگاه ما را نزد گواهان آن روز بلند گرداند» (همانجا، ۱۶۰) و نیز توجه وی به وزن کلمه «برق» در شرح دعای اول «حَمْدًا تَقَرُّ بِهِ عُيُونُنَا إِذَا بَرَقَتِ الْأَبْصَارُ» (همانجا، ۱۶۷) که اگر بر وزن «فَعَلَ» باشد به معنی «حیرت کرد» است و اگر به وزن «فَعَّلَ» باشد به معنای «تشخیص داد» است (همانجا، ۱۶۷) نشان از توجه او به مباحث زبانی و علم صرف در فهم دعاهای صحیفه سجادیه دارد.

هدایت بودند و رهبران اهل پرهیزگاری» به وجوب ابدال در کلمه «ائمه الهدی» اشاره کرده و می‌گوید: اگر دو همزه متحرک با هم بیایند، لازم است دومین همزه به یاء قلب شود (همانجا، ۳۰۲).

«سیدنعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی و در شرح ادعیه صحیفه سجادیه، علاوه بر ابدال، به «ادغام» نیز توجه داشته است. ادغام، داخل نمودن حرفی در حرف دیگر است که حرف دوم مانند حرف اول بوده و اولی ساکن و دومی متحرک باشد. به عنوان نمونه وی در شرح دعای چهارم صحیفه سجادیه «يَتَّقُونَ عَلَيْهِمْ» به ادغام صورت گرفته در واژه «اتفاق» اشاره کرده و اصل آن را «اتفاق» می‌داند که حرف «واو» به حرف «یاء» قلب شده و سپس در تاء افتعال بعد از آن ادغام گردیده و مشدد شده است (همانجا، ۳۱۱-۳۱۰). همچنین وی واژه «عمّا» در دعای چهاردهم «وَعَرَّفَهُ عَمَّا قَلِيلٍ مَا أَوْعَدْتَ الظَّالِمِينَ»؛ «و به زودی آنچه را به ستمکاران وعده داده‌ای برای او پیش آور» را تشکیل شده از «عن» و «ما» می‌داند که به دلیل قریب المخرج بودن حرف «نون» به حرف «میم» تبدیل شده و در یکدیگر ادغام شده‌اند (همانجا، ۳۷۶).

تعیین ابواب ثلاثی مزید، مانند باب تفعیل بودن فعل «يُعْنَى» در شرح دعای سیزدهم «وَا يَا مَنْ لَا يَعْنِيهِ دُعَاءُ الدَّاعِينَ»؛ «ای آنکه بسیاری دعای خواهندگان تو را نمی‌رنجانند» (همانجا، ۳۶۵) و باب مفاعله دانستن فعل «يُنَاوِي» در شرح دعای چهاردهم «وَعَجْزًا عَمَّا يَنَّاوِيهِ»؛ «و در برابر آن که با او به دشمنی برمی‌خیزد ناتوان ساز» و مصدر باب افتعال دانستن «امتهان» در دعای هفدهم «وَأَمْتِهَانِنَا بِمَعْصِيَتِكَ»؛ «و به نافرمانی تو خوارمان سازد» (همانجا، ۴۱۵) بخشی از دریافته‌های «سیدنعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی با توجه به علم صرف است.

توجه به «مفرد» و «جمع» از دیگر موضوعات مربوط به دانش صرف است که از سوی «سیدنعمت‌الله جزائری» در شرح ادعیه صحیفه سجادیه مورد توجه واقع شده است. به عنوان نمونه وی «الاشهاد» را جمع «شهد» (همانجا، ۱۶۰)، «الأبشار» را جمع «بشّر»

«همانجا، ۱۶۷)، «عَلَّيْن» را جمع «عَلَى» (همانجا، ۱۶۵)، «القرون» را جمع «قرن» (همانجا، ۲۱۲)، «نواکس» را جمع «ناکس» (همانجا، ۲۶۹)، «أوائل» را جمع «أول» و «خیائر» را جمع «خیر» (همانجا، ۲۸۰) دانسته است.^۱

اشاره به «غیرمنصرف» بودن واژه «رُومَان» در شرح دعای سوم «و رُومَان فَتَّانِ الْقُبُورِ»؛ «و فرشته‌ای که ساکنان قبرها را می‌آزماید» (همانجا، ۲۸۵)، اشاره به ضمیر متصل «هم» در «مَظْلُومِهِمْ» در شرح دعای چهارم صحیفه سجادیه «وَمَنْ كَثُرَتْ فِي إِغْرَازِ دِينِكَ مِنْ مَظْلُومِهِمْ»؛ «و آن گروه از ستم دیدگان را که در راه یاری دین خود بر شمارشان افزوده‌ای» (همانجا، ۳۰۷)، توجه به «مجهول» بودن فعل «نَعَمَّرُ» در شرح دعای اول «حَمْدًا نَعَمَّرُ بِهِ فِيمَنْ حَمِدَهُ مِنْ خَلْقِهِ»؛ «ستایشی که با آن در حلقه‌ی ستایشگران در آییم» (همانجا، ۱۵۱)، اشاره به «نکره» بودن واژه «مَوْلَى» در شرح دعای اول «وَلْتُنْجِزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ. يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ»؛ «هرکس به سزای خود برسد و بر کسی ستم نرود. روزی که هیچ دوستی به کار دوست خود نیاید و هیچ کس به یاری دیگری نشتابد» (همانجا، ۱۶۴) بخشی از دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی و با بهره‌گیری از دستور زبان و دانش صرف است که سید نعمت‌الله جزائری در فهم عمیق‌تر صحیفه سجادیه از آن بهره گرفته است.

ب. نحو

سیدنعمت‌الله جزائری، علاوه بر دانش صرف، از علم نحو نیز در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا مدد گرفته است. وی بدون پیروی از مکتب نحوی خاصی از آراء عالمان نحوی مکاتب گوناگون از جمله مکتب کوفه و بصره کمک گرفته است. تعیین نوع اضافه و رابطه

۱. علاوه بر آن وی «اصحاب» را جمع «صاحب» (همانجا، ۳۰۲)، «إخوان» را جمع «أخ» (همانجا، ۳۰۸)، «خواتم» را جمع خاتمه (همانجا، ۳۱۹)، «خلال» را جمع خله (همانجا، ۳۲۱)، «مصادده» را جمع مصیده (همانجا، ۴۱۲)، «رُجُوم» را جمع رجم (همانجا، ۴۲۷)، «الأدنین» را جمع أدنی (همانجا، ۴۵۰)، «تبعات» را جمع تبعه (همانجا، ۴۹۰)، «حوائج» را جمع حاجه (همانجا، ۵۱۵)، «حبائل» را جمع حباله (همانجا، ۵۲۶)، «موالی» را جمع مولی (همانجا، ۵۴۷)، «الحوار» را جمع حوراء (همانجا، ۵۵۳) و «محال» را جمع محل (همانجا، ۵۵۴) برشمرده است.

بین مضاف و مضاف‌الیه، نمونه‌ای از مباحث نحوی است که سید نعمت‌الله جزائری در شرح خود به آن‌ها توجه داشته است. او «نوع اضافه» را در «امام الرحمة» اضافه لامیه یا بیانیه (همانجا، ۲۱۷)، نوع اضافه را در «رهائن القبور»؛ «خفته در گورها» اضافه معنوی یا لفظی (همانجا، ۲۹۵)، نوع اضافه را در «سهو الغفلات» اضافه مسبب به سبب (همانجا، ۲۶۹) و نوع اضافه را در «واقی الامر المَخوف» اضافه معنوی به معنی من و یا اضافه لفظی از نوع اضافه صفت بر مفعول دوم (همانجا، ۴۹۶)؛ نوع اضافه «كَبِيرٌ عَصِيَانِهِ» را اضافه بیانیه یا اضافه صفت بر موصوف می‌داند (همانجا، ۵۸۹).

توجه به «مرجع ضمیر» و «تعیین مصداق» آن، نمونه دیگری از تلاش‌های سید نعمت‌الله جزائری در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا با بهره‌گیری از دانش نحو است. برای نمونه، او مرجع ضمیر متصل «فیه» در دعای پانزدهم «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ عَلَيَّ مَا لَمْ أَزَلْ أَتَصَرَّفُ فِيهِ مِنْ سَلَامَةٍ بَدَنِي»؛ «خدا یا ستایش برای توست به خاطر آن تن‌درستی که همواره از آن برخوردارم» را «ما» ذکر کرده است (همانجا، ۳۸۱) و مرجع ضمیر مستتر در فعل «یضیء» را در دعای اول «حَمْدًا يُضِيءُ لَنَا بِهِ ظُلُمَاتِ الْبَرَزَخِ»؛ «ستایشی که به سبب آن تیرگی‌های آتش بر ما آشکار گردد»، «حمد» می‌داند (همانجا، ۱۵۳).

سید نعمت‌الله جزائری با بهره‌گیری از علم نحو، به بیان «معانی حروف» نیز توجه کرده است. او برای حرف «مِن» معانی متعددی ذکر کرده است از جمله آنکه معنای این حرف را در دعای اول صحیفه سجادیه «اللَّهُمَّنا مِنْ شُكْرِهِ»، «تبعیضیه» یا «بیانیه» (همانجا، ۱۴۵) و در همین دعا «جَنَّبَنَا مِنَ اللَّاحِدِ وَالشَّكِّ فِي أَمْرِهِ»؛ «و از انحراف و شک در ذات مقدس خود نگاه داشت»، «بیانیه» یا «زائده» (همانجا، ۱۵۰) و در دعای شانزدهم «فَكَمِّ مِنْ عَائِبَةٍ»؛ «چه بسیار عیب‌ها (که از من پوشاندی)»، «زائده» می‌داند که افاده «استغراق» می‌کند (همانجا، ۴۰۱) «تفریع» یا «فصیحة» دانستن معنای «فاء» در دعای اول «فَكَيْفَ نُطِيقُ حَمْدَهُ أَمْ مَتَى نُؤَدِّي شُكْرَهُ لَأَمْ مَتَى» (همانجا، ۱۷۶) و «تعلیل» دانستن معنای «علی» در دعای شانزدهم «عَلَى اسْتِجَابَتِهِمْ» (همانجا، ۲۱۸)، نمونه‌های دیگری از تلاش‌های

سیدنعمت‌الله جزائری در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا با بهره‌گیری از دانش نحو است.^۱

«نقش نحوی کلمات» از دیگر موضوعاتی است که مورد توجه سیدنعمت‌الله جزائری بوده است. وی در دعای اول «اَبْتَدَعَ بِقُدْرَتِهِ الْخَلْقَ اَبْتِدَاعًا، وَ اَخْتَرَعَهُمْ عَلٰى مَشِيَّتِهِ اَخْتِرَاعًا»؛ «آفریدگان را به قدرت خود آفرید و به خواست خویش بر آنان جامه‌ی هستی پوشاند»، «خلق» را مفعول به (همانجا، ۱۳۴) و در دعای بیستم «اُعَزَّنِي وَا لَا تَبْتَلِيَنِّي بِالْكِبْرِ»؛ «عزیزم گردان و به خودپسندی دچارم مکن»، «واو» را «حالیه» می‌داند. همچنین در دعای اول «عَدَلًا مِنْهُ تَقَدَّسَتْ اَسْمَاؤُهُ» علاوه بر احتمال مفعول له، احتمال تمییز را برای «عدلاً» مطرح می‌کند (همانجا، ۱۴۰) و در دعای اول «اَضْعَافًا مُضَاعَفَةً اَبَدًا سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»، واژه «السرمد» را ظرف برمی‌شمرد (همانجا، ۱۸۸) و درباره کلمه «اللهم» در دعای دوم «اللَّهُمَّ فَصَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ اَمِينِكَ عَلٰى وَحْيِكَ»؛ «خدایا اینک بر محمد که امانتدار وحی تو است» معتقد است اصل «اللهم»، «یا الله» بوده که حرف نداء آن حذف شده و در عوض آن، میم مشدد آمده است» (همانجا، ۲۱۶).

بررسی کتاب «الشرح الكبير» نشان داد که سید نعمت‌الله جزائری در برداشت‌های زبانی از منابع متعددی مانند الصحاح جوهری، فروق اللغویه از ابوهلال عسکری، قاموس المحيط از فیزوزآبادی، لسان العرب از ابن منظور، البدایه و النهایه از ابن کثیر و شرح الرضی علی الکافیة از شیخ رضی و برخی منابع دیگر استفاده کرده است.

۳-۱-۲. دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح بلاغی

سطح بلاغی، دومین سطح از دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در شرح ادعیه صحیفه

۱. او برای حرف «باء» معانی مختلفی از جمله ملایسة، الصاق، سببیه، استعلاء و مصاحبه را برشمرده است. به طور مثال وی معنای حرف «باء» را در دعای اول از صحیفه سجادیه «حَمْدًا نَعْمَرُ بِهِ فَيَمُنُ حَمْدُهُ مِنْ خَلْقِهِ»؛ «ستایشی که با آن در حلقه‌ی ستایشگران در آییم»، «ملایسة» (همانجا، ۱۵۱)، و در همین دعا «وَجَعَلْنَا لَنَا الْفَضِيلَةَ بِالْمَلَكَةِ عَلٰى جَمِيعِ الْخَلْقِ»؛ «و ما را بر همه‌ی آفریدگان برتری بخشید و بر آنان برتری بخشید»، «الصاق» یا «سببیه» (همانجا، ۱۷۴)، در دعای دوم «فَخَتَمَ بِنَا عَلٰى جَمِيعِ مَنْ دَرَأَ»؛ «پس ما را واپسین آفریدگان خود قرارداد»، «سببیه» یا «زائده» (همانجا، ۲۱۳)، در دعای دوم «و مُتَّقَوِيًّا عَلٰى ضَعْفِهِ بِنَصْرِكَ»؛ «با نیروی تو بر ناتوانی خویش چیرگی می‌جست»، «سببیه» (همانجا، ۲۲۴) و در دعای بیستم «و بَلَّغُ بَايْمَانِي اَكْمَلَ الْاِيْمَانِ»؛ «و ایمان مرا به کمال مطلوب برسان»، «زائده» یا «سببیه» یا «مصاحبه» می‌داند (همانجا، ۴۲۸).

سجاده است. این سطح بالاتر از سطح زبانی و دربرگیرنده کارکرد زیبایی‌شناختی زبان است. سطح بلاغی، دریافت مبتنی بر عناصر ادبی موجود در متن دعا است که افزون بر نیکوسازی متن دعا، در معنا بخشی آن نیز موثر است، تا آنجا که بدون درک عناصر ادبی موجود در متن دعا نمی‌توان ادعا کرد که تمام معنای دعا‌های صحیفه سجاده دریافت شده است.

علوم بلاغی شامل معانی، بیان و بدیع است. در علم «معانی» از تقدم و تأخر، حصر، مشخص کردن معنای الف و لام و مواردی از این دست سخن به میان می‌آید. در علم «بیان» الفاظ زبان عربی از جهت تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه و غیره مورد بررسی قرار می‌گیرد. «بدیع» علمی است که در آن از قالب‌های معنوی و لفظی که موجب زیبایی کلام و نفوذ بیشتر آن در شنونده می‌شود، بحث می‌کند. صنایع معنوی در علم بدیع شامل مبالغه، لف و نشر، مشاکله و اکتفا و صنایع لفظی این علم در برگیرنده جناس، سجع و براعت استهلال و مواردی از این دست است (محمدی، ۲۸۳-۲۸۴). از منظر زبان‌شناسی، یک متن می‌تواند همزمان دارای کارکردهای متنوع زبانی از جمله کارکرد اطلاع‌رسانی به مخاطب و کارکرد زیبایی‌شناختی و هنری باشد (محمدفام، ۲۴۸).

بخشی از دریافت‌های سید نعمت‌الله جزائری در شرح صحیفه سجاده بر اساس دانش معانی است. این دریافت که مبتنی بر متن دعا و در سطح بلاغی است، با بهره‌گیری از اصول و قواعدی است که مطابقت دعا با مقتضای حال و مقام، از آن دریافت می‌شود. «تقدیم و تأخیر» نمونه‌ای از دریافت‌های سید نعمت‌الله جزائری با استفاده از دانش معانی است. به طور نمونه وی با اشاره به تقدیم «إِلَىٰ مَغْفِرَتِكَ» در دعای بیستم «اللَّهُمَّ إِلَيَّ مَغْفِرَتِكَ وَفَدْتُ»؛ «خدایا بر آستان آمرزش قدم نهادم» دلیل مقدم شدن آن را بر فعل «وَفَدْتُ» حصر، برشمرده است (همانجا، ۴۸۱). وی با مطرح کردن سه احتمال در مورد «ال» در «الحمد لله» که آن را جنس یا استغراق یا عهد می‌داند، تصریح می‌کند که اگر «ال» آن جنس یا استغراق باشد انحصار را می‌رساند (همانجا، ۱۳۰).

دریافت‌های سید نعمت‌الله جزائری مبتنی بر متن دعا در سطح بلاغی به دانش معانی

محدود نمی‌شود، بلکه علم بیان را هم دربرمی‌گیرد. او با استفاده از علم بیان تلاش کرده نشان دهد چگونه یک معنا می‌تواند به شیوه‌های گوناگون و با وضوح و خفای متفاوت ادا شود. به طور نمونه وی با توجه به تشبیه بکار رفته در دعای اول «حَمْدًا يُفْضَلُ سَائِرَ الْحَمْدِ كَفَضْلِ رَبَّنَا عَلَي جَمِيعِ خَلْقِهِ»؛ «ستایشی برتر از هر ستایش دیگری به همان اندازه که پروردگار ما خود از همه آفریدگانش برتر است» به نسبت محدود به متناهی در طرف مُشبه و نسبت غیر متناهی به متناهی در مشبه^۱ به اشاره می‌کند و دو احتمال، شامل تشبیه در فضیلت مطلق یا کمال و مبالغه را در این باره مطرح می‌کند (همانجا، ۱۸۷).

وی استعمال «البِدْلَة» را در دعای بیستم «مَا كَانَ عُمْرِي بِذِلَّةٍ فِي طَاعَتِكَ»؛ «و تا آن زمان زنده‌ام مدار که به طاعت تو مشغولم» استعاره دانسته و با تأکید بر اینکه «بذلة» لباسی است که در زمان خدمت پوشیده می‌شود، تصریح می‌کند که در این فراز از دعا امام سجاد^{علیه السلام} از خداوند می‌خواهد تا عمرش را مانند لباس خدمت در اطاعت خود مصروف دارد. وی در این باره می‌گوید: «البِدْلَة من الثياب ما يلبس في وقت الخدمة، والمعنى: ما كان عمري كلباس الخدمة مستعملا في طاعتك، و ما أحسن هذه الاستعارة و مابعدها» (همانجا، ۴۴۷-۴۴۸). افزون بر آن وی دعای سی و یکم «تَدَاوَلَتْهُ أُيْدِي الذُّنُوبِ»؛ «گناهانش او را بازیچه‌ی دست خود کرده‌اند» را استعاره مکنیه و تخیلیه و ترشیحیه قلمداد می‌کند (همانجا، ۵۵۸) و دعای اول «وَرَكِبْنَا مُتُونَ زَجْرِهِ»؛ «و بر مرکب نافرمانیش نشستیم» «زجر» را که مراد از آن منهیات الهی است چونان مرکب سواری لجام گسیخته‌ای می‌داند که انسان بر پشت آن نشسته است (همانجا، ۱۸۲).

سید نعمت‌الله جزائری در فهم خود از صحیفه سجادیه به مجاز از دانش معانی نیز توجه

۱. «سیدنعمت‌الله جزائری» با توجه به تشبیه بکار رفته در دعای دوم صحیفه سجادیه «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَي إِبْرَاهِيمَ وَآلِ إِبْرَاهِيمَ» و دریافت مبتنی بر عناصر ادبی موجود در آن سعی دارد تا پاسخ‌های مبسوطی به این پرسش دهد که چرا درود بر پیامبر^{صلی الله علیه و آله} که بهترین عالم ممکنات است و درود بر خاندان او به درود بر ابراهیم^{علیه السلام} و خاندان او تشبیه شده در حالی که باید مشبه^۱ به (درود بر ابراهیم^{علیه السلام} و خاندان او) از نظر شباهت قوی‌تر از مشبه (درود بر پیامبر^{صلی الله علیه و آله} و خاندان او) باشد (همانجا، ۲۰۲-۲۰۶).

کرده است. این دریافت که مبتنی بر متن دعا و در سطح بلاغی است در مجاز قلمداد کردن معنای «انتظر» در دعای اول «وَأَنْتَظِرُ مُرَاجَعَتَنَا بِرَأْفَتِهِ حِلْمًا» و آن را به معنای «تأخیر در انتقام» دانستن، هویدا است (همانجا، ۱۸۲). کنایه یکی از علوم ادبی دیگر است که مورد توجه نگارنده کتاب «الشرح الكبير على الصحیفة السجادية» قرار گرفته است. به طور نمونه وی «فَلَوْ طَاوَلْتَهُمُ الْجِبَالُ»؛ «اگر کوه‌ها با آنان بر ستیز برخیزند» را کنایه از کمال استبداد (همانجا، ۱۲۰) و «سَتَشْعُرُونَ عَدَاوَتَنَا» را کنایه از پا برجای بودن دشمنی در قلب‌ها (همانجا، ۱۲۰)، «ظلمات» را در دعای اول «حَمْدًا يُضِيءُ لَنَا بِهِ ظُلُمَاتِ الْبِرْزَخِ»؛ «ستایشی که به سبب آن تیرگی‌های برزخ بر ما آشکار گردد» کنایه از آتش (همانجا، ۱۵۳)، «بُسْهَلٌ عَلَيْنَا بِهِ سَبِيلَ الْمُبْعَثِ» را کنایه از آسانی در امور قیامت (همانجا، ۱۶۰)، «قره العین» و «بَرَقَتِ الْأَبْصَارُ» در دعای اول «حَمْدًا تَقْرُبُهُ عُيُونُنَا إِذَا بَرَقَتِ الْأَبْصَارُ» را به ترتیب کنایه از شادی دل و کنایه از شدت وحشت در قیامت (همانجا، ۱۶۷)، سفیدی صورت و سیاهی آن را در «وَوَيْبُضٌ بِهِ وَجُوهُنَا إِذَا اسْوَدَّتِ الْأَبْصَارُ» را به ترتیب کنایه از سرور و بدحالی (همانجا، ۱۶۷-۱۶۸)، «اَكْبَتُهُ بَدْءًا وَبِنَا»؛ «او را از گرد ما بران» را کنایه از عدم تسلط شیطان و شکسته شدن بزرگی او (همانجا، ۴۱۵)، «أَرْغَمُ أَنْفَهُ»؛ «بینی‌اش را به خاک مال» را کنایه از پست و حقیر شمردن (همانجا، ۴۱۹)، «وَوَخْفَضِ الْجَنَاحِ» را کنایه از تواضع (همانجا، ۴۶۲)، «نَاصِيَتِي بِيَدِكَ» را کنایه از قدرت زیاد خداوند ذکر می‌کند (همانجا، ۴۹۹).

سید نعمت‌الله جزائری در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در سطح بلاغی، علاوه بر معانی و بیان، به بدیع نیز توجه دارد. این علم به چگونگی آرایش‌های لفظی و معنوی کلام می‌پردازد. او در شرح خود بر صحیفة سجادية به محسنات معنوی دعا از جمله «مبالغه» توجه کرده است. به‌طور نمونه او «وَأَنْتَهَكُهُ مِنِّي» را مبالغه در حرام‌های الهی (همانجا، ۳۷۲)، «وَأِنْ كُنْتَ تَغْفِرُ لِي» را مبالغه در عدم استحقاق بخشش (همانجا، ۴۰۴)، «وَلَا عَائِبَةَ أُوتِبَ بِهَا» را مبالغه در پشیمانی (همانجا، ۴۴۹) می‌داند. مشاکله یا ذکر شیء با لفظ غیر آن

از مسائل علم بدیع است که براساس آن، لفظی به رعایت مجاورت در جمله، با الفاظ دیگر، هم‌شکل و یکسان می‌شود (هاشمی، ۳۱۰). سید نعمت‌الله جزائری در شرح دعای اول «وَالْآخِرِ بِلَا آخِرٍ يَكُونُ بَعْدَهُ» با اشاره به صنعت مشاکله می‌گوید: «وَأَمَّا عَلَى نَسْخَةِ «س» وَهُوَ كَسْرُ الْخَاءِ مَعَ التَّنْوِينِ فَمَبْنَاهُ عَلَى إِغْيَاءِ الْجَارِ وَإِعْمَالِ «لَا» عَلَى طَرِيقِ صَنْعَةِ الْمَشَاكِلَةِ مَعَ الْأَوَّلِ» (جزائری، ۱۳۳)؛ «در نسخه «س» کسره خاء، همراه با تنوین است که مبنای آن بر الغاء جاره و اعمال «لا» به طریق صنعت مشاکله همراه (واژه) اول است».

همچنین وی در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در سطح بلاغی با توجه به صنعت اکتفا از علم بدیع به مواردی اشاره می‌کند که امام سجاده علیه السلام به دلیل وجود قراین دال بر محذوف، ذکر یکی از موارد مرتبط را کافی دانسته و به بعضی از کلام بسنده کرده است. به‌طور مثال وی در شرح دعای اول «فَكَيْفَ نَطِيقُ حَمْدَهُ أَمْ مَتَى نُؤَدِّي شُكْرَهُ، لَا، مَتَى؟»؛ «حالا چگونه سپاس او را گزاریم؟ کی توانیم از عهده‌ی شکرش بردرآییم؟ نه کی توانیم؟» به حذف بخشی از کلام به دلیل وجود قراین دال بر محذوف یا همان صنعت اکتفاء در علم بدیع اشاره می‌کند و می‌گوید: «الفاء تفریغیه او فصیحه و کیف هنا للاستفهام التعجبی ام للاضراب و صله لا و متی محذوف ای لانطیق حمده و متی نودی شکره و هذا ما یسمی فی اصطلاح البدیعیین بصنعه الاکتفاء و هو ان یکتفی المتکلم عن بعض الکلام عن بعض آخر لدلاله القرائن علی ذالک المحذوف» (همانجا، ۱۷۶)؛ «(فاء) برای تفریغ یا فصیحت است و اینجا (کیف) برای استفهام تعجبی، ام برای اضراب، صله لا و متی محذوف است یعنی طاقت ستایش او را نداریم و چه زمان از عهده شکرش برآییم؟ و این چیزی است که در اصطلاح بدیع، صنعت اکتفا نامیده می‌شود و آن زمانی است که گوینده به دلیل وجود قراین دال بر محذوف، به بعضی از کلام بسنده کند».

لف و نشر از دیگر دریافت‌های مبتنی بر عناصر ادبی موجود در متن دعا با توجه به علم بدیع است که مورد توجه سید نعمت‌الله جزائری واقع شده است. وی با توجه به این آرایه معنوی، به واژگان دعا یا مطالبی از متن دعا توجه دارد که در یک پاره از کلام به

تفصیل یا به اجمال با هم آمده و هر کدام از آنها در پاره‌های دیگر دعا توضیح داده شده است. به عنوان نمونه وی دعای ۲۲ صحیفه سجادیه «غَمَّ الْوَعِيدِ، وَ شَوْقَ ثَوَابِ الْمُؤْعُودِ حَتَّى أَجِدَ»؛ «اندوه عذاب و شوق پاداش موعود را روزی‌ام کن تا دریابم» (همانجا، ۵۱۵) و دعای ۲۹ صحیفه سجادیه «حَتَّى التَّمَسْنَا أَرْزَاقَكَ مِنْ عِنْدِ الْمَرْزُوقِينَ»؛ «تا آنجا که روزی‌های تو را از روزی خوارانت طلب کردیم» را برخوردار از صنعت لف و نشر دانسته است (همانجا، ۵۶۹).

بررسی کتاب «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» نشان داد که سید نعمت‌الله جزائری در برداشت‌های ادبی از ادعیه به سخن استاد خود علامه مجلسی توجه وافر داشته و علاوه بر آن از منابع متعددی مانند الصحاح جوهری (همانجا، ۳۰۹)، النهایه از ابن کثیر (همانجا، ۴۴۹) و برخی منابع دیگر استفاده کرده است.

۳-۲. فهم دعا مبتنی بر فرای متن

در سطح فرای متن، برداشت سید نعمت‌الله جزائری از متن ادعیه صحیفه سجادیه فراتر رفته و با پرداختن به متون دیگر حاصل می‌شود. این نوع از دریافت بر اساس آیات قرآن کریم و متون روایی است. در این سطح، شارح صحیفه سجادیه خود را در قید و بند متن دعا‌های صحیفه سجادیه قرار نمی‌دهد؛ بلکه با تکیه بر روابط درون‌متنی و با اعتماد به روابط بینامتنی از جمله قرآن کریم و روایات که بیرون از متن دعای صحیفه سجادیه است، به شرح دعا می‌پردازد. برخورداری از محورهای موضوعی مشترک، واژگان مشابه و ساختار هم‌گون حکایت از ارتباط میان ادعیه و متون فرای متن دارد و هنگامی که متن دعا بلند است، در نظر گرفتن ارتباط فرازهای قبل و بعد بخش ناظر به متن دعای مورد بررسی، کارساز است.

۳-۲-۱. دریافت فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم

سید نعمت‌الله جزائری در سطح فرای متن و برای نزدیک شدن به عمق معانی دعا، با

کنار هم قرار دادن ادعیه امام سجاده علیه السلام و آیات قرآن کریم به شرح صحیفه سجادیه می‌پردازد. این نوع از دریافت بر اساس مشابهت در واژگان، تشابه در ساختار یا موضوعات نزدیک به هم در دعا و آیات قرآن کریم است. معنای فراهم آمده از مقارنه، متفاوت با معنای حاصل از مطالعه متن دعا خواهد بود. او برای فهم عمیق‌تر ادعیه صحیفه سجادیه به آیاتی توجه کرده که دارای واژگان یا ساختاری مشابه با دعای امام سجاده علیه السلام است. به عنوان نمونه وی در شرح دعای اول «اِبْتَدَعَ بِقُدْرَتِهِ الْخَلْقَ اِبْتِدَاعًا»؛ «به دست قدرتش آفریدگان را ایجاد کرد» به آیه ۴۴ سوره عنکبوت «خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ» (همانجا، ۱۳۵) و در شرح همین دعا «وَدَلَّنَا عَلَيْهِ مِنَ الْاِخْلَاصِ لَهُ فِي تَوْحِيدِهِ»؛ «و ما را به اخلاص ورزیدن در توحید خود رهنمون ساخت» با توجه به معنای «مِن» به آیه ۲۵ از سوره نوح «مِمَّا خَطَبْتَهُمْ أُغْرِقُوا» (همانجا، ۱۴۹-۱۴۸) و در دعای اول «فَكَيْفَ نَطِيقُ حَمْدَهُ»؛ «چگونه سپاس او را گزاریم؟» به آیه ۲۸ سوره بقره «كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ» (همانجا، ۱۷۷) توجه کرده است. همچنین وی واژه «محاسن الخلق» را در دعای اول صحیفه «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي اخْتَارَ لَنَا مَحَاسِنَ الْخَلْقِ»؛ «و ستایش برای خداست، او که زیبایی‌های آفرینش را برای ما برگزید» با استفاده از آیه ۴ سوره تین «لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِي اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» و آیه ۶۴ سوره غافر «وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوْرَكُمْ» شرح می‌دهد (همانجا، ۱۷۱) و برای شرح واژگان «اَغْنَانَا» و «اَقْنَانَا» در دعای اول «وَاغْنَانَا بِفَضْلِهِ، وَاَقْنَانَا بِمَنِّهِ»؛ «و با فضل و بخشش خود ما را توانگر ساخت و با نعمت خویش سرمایه‌مان بخشید» به آیه ۴۸ سوره نجم «وَاِنَّهُ هُوَ اَغْنِي وَ اَقْنِي»؛ «و اوست که بی‌نیاز کرد و مال بخشید» (همانجا، ۱۸۰) استناد کرده است.^۱

۱. وی برای شرح «رَهَائِنِ الْقُبُورِ» در دعای اول «فَيُنْبِئُهُ بِالتَّفَحَّةِ صَرَغَى رَهَائِنِ الْقُبُورِ»؛ «با دمیدن (در صور) مردگان خفته در گورها را بیدار کند» به آیه ۳۸ سوره مدثر روی می‌آورد (همانجا، ۲۵۹). علاوه بر آن وی برای شرح واژه «صواعق» در دعای سوم، به آیه ۱۳ سوره رعد (همانجا، ۲۷۸)، و برای توضیح واژه «غناء» در دعای سیزدهم به آیه ۲۸ سوره محمد و برای شرح واژه «هدایت» در دعای چهاردهم به آیه ۱۷ سوره فصلت و آیه ۵۶ سوره قصص استناد می‌کند (همانجا، ۳۷۸-۳۷۷). شرح واژه «وَلَا اَطْعِيْنَ» در دعای بیستم بر اساس آیات ۶ و ۷ سوره علق، شرح واژه «زاد» در دعای بیست و یکم با آیه ۱۹۷ سوره بقره (همانجا، ۵۰۸)، شرح واژه «جن» در دعای بیست و با آیه ۲۷ سوره حجر (همانجا، ۵۲۴)، توضیح واژه «صدور» در دعای بیست و پنجم با آیه ۵ سوره ناس و آیه ۲۷ سوره اعراف (همانجا، ۵۴۱-۵۴۰) شرح واژه «منان» در دعای بیست و با آیه ۳۹ سوره ص ۳

سید نعمت‌الله جزائری در سطح فرای متن و برای نزدیک شدن به عمق معانی دعا به آیاتی توجه کرده است که با بخشی از دعا از نظر موضوع مشابهت دارد. به عنوان نمونه وی در شرح دعای اول صحیفه سجادیه «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَىٰ مَا عَرَفْنَا مِنْ نَفْسِهِ»؛ «سیاس خدای را بر آنچه از وجود مبارکش به ما شناسانده» به فطرت انسان که بر توحید بنا شده اشاره کرده و می‌گوید: «إِنَّمَا بِفِطْرِهِ لَهْمُ عَلَى التَّوْحِيدِ». سپس برای فهم بهتر آن به آیه ۳۰ سوره روم «فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»؛ «این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر آن آفریده» اشاره می‌کند (همانجا، ۱۴۳).^۱

تعیین مصداق دعا به کمک آیات قرآن کریم یکی دیگر از دریافت‌های فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم از سوی سید نعمت‌الله جزائری است. برای مثال وی در شرح دعای اول «حَمْدًا نُعَمَّرُ بِهِ فِيمَنْ حَمَدَهُ مِنْ خَلْقِهِ»؛ «چنان سپاسی که با آن در حلقه سپاسگزاران از بندگانش زندگی بگذرانیم» منظور از «تعمیر» [مصدر فعل يُعَمَّرُ] را دوام ذکر نیکو، میان بندگان حمدکننده خدا بعد از مرگشان می‌داند. وی برای تعیین مصداق این افراد که کشته‌شدگان در راه خدا هستند به آیه ۱۶۹ سوره آل‌عمران «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قَاتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ» استناد می‌کند (همانجا، ۱۵۱).^۲

→ (همانجا، ۵۶۱) و شرح کلمه «کریم» در دعای سی و یکم با آیه ۵۰ سوره یوسف و ۷۷ سوره واقعه (همانجا، ۵۹۱) برخی دیگر از دریافت‌های فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم از سوی سید نعمت‌الله جزائری است.
۱. همچنین وی در شرح دعای دوم «يَا مُبْدِلَ السَّيِّئَاتِ بِأَضْعَافِهَا مِنَ الْحَسَنَاتِ»؛ «ای که بدی‌ها را تا چندین برابر به خوبی‌ها دگرگون‌سازی» به آیه ۱۱۴ سوره هود «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُدْهِنُ السَّيِّئَاتِ» و آیه ۱۶۰ از سوره انعام «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يَجْزِي إِلَّا مِثْلَهَا» و نیز در شرح دعای سوم «فِي الصَّلَاةِ عَلَى حَمَلَةِ الْعَرْشِ»؛ «در درود بر حاملان عرش» به آیه ۷ سوره غافر «الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا» (همانجا، ۲۵۱) و در شرح دعای سوم «فَيَنْبَهُ بِالنَّفْحَةِ صَرَغِي رَهَائِنِ الْقُبُورِ»؛ «با دمیدن (در صور) مردگان خفته در گورها را بیدار کند» به آیه ۶۸ سوره زمر «وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ» و آیه ۵۳ سوره یس «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» اشاره می‌کند (همانجا، ۲۶۰-۲۵۸).

۲. علاوه بر آن او در شرح دعای اول «وَيُشْرَفُ بِهِ مَنَازِلَنَا عِنْدَ مَوَاقِفِ الْأَشْهَادِ»؛ «و جایگاه ما را نزد گواهان آن روز بلند گرداند» برای تعیین مصداق «اشهاد» احتمالات متعددی از جمله اینکه آنان اهل قیامت، ملائکه، ایمن شدگان از عذاب، ائمه و ایمان‌آوردگان به ائمه هستند را مطرح کرده و برای فهم بهتر مصداق در احتمال سوم [ایمن یافتگان از عذاب] به آیه ۵۱ سوره دخان «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ» و برای فهم عمیق‌تر مصداق در احتمال چهارم به آیه ۱۴۳ سوره بقره «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» و

فهم دعا مبتنی بر فرای متن از سوی سید نعمت‌الله جزائری گاه باطل دانستن برداشت‌های ذوقی از آیات همراه است. به عنوان نمونه وی در شرح دعای سوم «وَمَنْ مِنْهُمْ عَلَى الْخَلْقِ»، دیدگاه کسانی را که مراد از «مَنْ» را مجرداتی می‌داند که به جسمانیات تعلق داشته و اموری مانند وکالت بر باران‌ها، کوه‌ها و غیره را بر عهده دارند را رد می‌کند و آن را با آموزه‌های شریعت مخالف دانسته و آن را نوعی تأویل قلمداد می‌کند. وی با توجه به آیه ۱۸ سوره حجر «إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ» و آیه ۱۰ سوره صافات «إِلَّا مَنْ خَطَفَ الْخُطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ»، دیدگاه کسانی را که معتقدند مراد از «النجوم السفلی» اتفاقاتی از جمله سقوط ستارگان و ستاره‌های دنباله دار حاصل از بالا رفتن دود و بخارات است را باطل قلمداد کرده و آن را تأویلی ناصواب مطابق با قواعد ریاضی‌دانان می‌داند (همانجا، ۲۹۴-۲۹۳).

دریافت فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم به موارد بالا محدود نمی‌شود بلکه گاه «سیدنعمت‌الله جزائری» از آیات قرآن برای بیان وجه تسمیه الفاظ دعا استفاده می‌کند. به عنوان نمونه وی به وجه تسمیه واژه «لیلة القدر» پرداخته و می‌گوید: «إِنَّ الْقَدْرَ بِمَعْنَى التَّقْدِيرِ، لِأَنَّهُ تَعَالَى يَقْدِرُ فِيهَا جَمِيعَ أُمُورِ السَّنَةِ»؛ «همانا قدر به معنی تقدیر است، زیرا قطعاً [خداوند] بلند مرتبه در آن، تمام امور سال را مقدر می‌کند». وی برای اثبات سخن خود به آیه ۴ سوره دخان «فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ» استناد می‌کند (همانجا، ۱۱۱). وجه تسمیه دیگری که وی برای «لیلة القدر» ذکر می‌کند آن است که این واژه برگرفته از قدر به معنای تنگ شدن است و از آنجا که در شب قدر زمین به علت بسیاری ملائکه فرود آمده بر

→ آیه ۱۰۵ سوره توبه «وَقُلْ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ» استناد می‌کند (همانجا، ۱۶۱-۱۶۰). افزون بر آن وی در شرح دعای دوم «وَجَعَلْنَا شُهَدَاءَ عَلَىٰ مَنْ جَحَدَ»؛ «ما را بر منکران حق و حقیقت گواه گرفت» برای تعیین مصداق «شاهد» به آیه ۱۴۳ سوره بقره «وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» استناد کرده و یکی از مصداق‌های شهید را پیامبر اسلام ﷺ برمی‌شمرد (همانجا، ۲۱۴). همچنین وی در شرح دعای بیستم «وَإِنَّا لِلْفَضْلِ»؛ «و اختیار کردن تفضل [احسان ابتدایی و بدون علت] بر دیگران» در دریافت فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم برای تعیین مصداق «اینار» به آیه ۶۷ سوره فرقان «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا» تکیه زده و آن را «ایناری میانه و از روی اعتدال برمی‌شمرد که در آن مصلحت خانواده و فرزندان حفظ شده باشد (همانجا، ۴۶۶).

امام علیه السلام دچار تنگی می‌شود این شب لیلة القدر نام گرفته است. او برای تایید سخن خود به آیه ۷ از سوره طلاق اشاره می‌کند «مَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ» و در این باره می‌گوید: «و قيل: مأخوذة من القدر بمعنى الضيق، من قوله: «وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ»، لَأَنَّ الأَرْضَ تضيق بسبب كثرة الملائكة النازلين على الإمام» (همانجا، ۱۱۱).

یکی دیگر از روش‌هایی که «سید نعمت‌الله جزائری» در آن از متن دعای صحیفه سجادیه فراتر رفته و به سراغ متون قرآنی می‌رود، برای تایید برداشت‌هایی است که از دعا‌های صحیفه داشته است. به عنوان نمونه او در شرح دعای دوازدهم «یا من ضمن لهم اجابه الدعاء»؛ «و ای کسی که اجابت دعا را برای ایشان ضامن گشته‌ای» بعد از ذکر آداب دعا و شرایط اجابت آن و بیان تفاوت میان آداب دعا و شرایط اجابت دعا، اظهار می‌دارد اگر همه آداب دعا و شرایط آن وجود داشت، اما دعا به اجابت نرسید؛ علت آن برطرف نشدن موانع استجاب دعا مانند حسد و فسق و غیره است. او برای ادعای خود به آیه ۲۷ سوره مائده «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» استدلال می‌کند. وی در این باره با تأکید بر این‌که قبول دعا با وجود موجب و نیز رفع مانع امکان‌پذیر است، می‌گوید: «و إذا حصلت كل هذه الآداب و الشرائط و لم تحصل فمن عدم إزالة الموانع، لأنَّ القبول مستند إلى وجود الموجب و رفع المانع، كالحسد و الفسق و غیرهما» (همانجا، ۳۵۳)

تبیین مجملات از دیگر روش‌هایی است که «سید نعمت‌الله جزائری» از متن دعای صحیفه سجادیه فراتر رفته و به سراغ متون قرآنی می‌رود. به عنوان نمونه او برای تبیین معنای تبدیل سیئات به حسنات در دعای دوم «یا مُبَدِّلِ السَّيِّئَاتِ بِأَضْعَافِهَا مِنَ الْحَسَنَاتِ»؛ «ای کسی که بدی‌ها را به چندین برابر به خوبی‌ها تبدیل می‌کنی» به آیات ۱۲ و ۱۳ سوره عنکبوت و آیه ۲۵ سوره نحل و آیه ۷۰ سوره فرقان استناد می‌کند (همانجا، ۲۳۸) و برای تبیین معنای تسبیح حاملان عرش در شرح در دعای سوم «اللَّهُمَّ وَ حَمَلَةَ عَرْشِكَ الَّذِينَ لَا يَقْتُرُونَ مِنْ تَسْبِيحِكَ»؛ «بارالها و حاملان عرش که از تسبیح تو سست نمی‌شوند» به آیه ۷ از سوره غافر استناد کرده و مراد از تسبیح حاملان عرش را استغفار آنان برای مومنان

بیان می‌کند (همانجا، ۲۵۴).

سید نعمت‌الله جزائری» در شرح دعاهاى صحیفه سجادیه برای توضیح مراتب و آثار برخی افعال از آیات قرآن استفاده کرده است. به عنوان نمونه وی برای شرح انواع هدایت در دعای چهاردهم «وَأَهْدِنِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ»؛ «به من داده‌ای (خشنود گردان) و به راست‌ترین راه، هدایت فرما» به آیه ۵۰ سوره طه و آیه ۱۷ سوره فصلت استناد کرده (همانجا، ۳۷۹) و در شرح دعای بیستم «أَلْهِمْنِي التَّقْوَى»؛ «پرهیزگاری را به من الهام فرما» برای توضیح پیامدهای تقوا به آیه ۱۳۱ سوره نساء استناد می‌کند و در شرح دعای بیستم با تکیه بر آیه ۶۹ سوره انعام تقوی را باعث راحتی حساب در قیامت دانسته و بر پایه آیه ۲ و ۳ سوره طلاق آن را عامل نجات از سختی‌ها و موجب کسب رزق حلال به حساب می‌آورد (همانجا، ۴۶۰-۴۶۱).

«سید نعمت‌الله جزائری» در دریافت‌های فرامتنی از تفاسیر متعددی استفاده کرده است. از بررسی منابعی که محقق «الشرح الكبير» ارائه داده می‌توان دریافت که وی از تفاسیری مانند تفسیرالمحرر الوجیز (همانجا، ۱۶۹)، تفسیر الجلالین (همانجا، ۲۸۶)، تفسیر الكبير (مفاتیح الغیب) (همانجا، ۴۳۸)، تفسیر الجامع لاحکام القرآن (همانجا، ۱۸۱)، تفسیر الدر المنثور (همانجا، ۱۸۷) و تفسیر التبیان (همانجا، ۲۱۵) استفاده کرده است.^۱

۲-۳-۲. دریافت مبتنی بر فرای متن با تکیه بر روایات معصومان علیهم‌السلام

بهره‌گیری از روایات معصومان علیهم‌السلام، یکی از دریافت فرای متن از سوی سید نعمت‌الله جزائری است. وی در آغاز شرح خود به بررسی و شرح سند صحیفه سجادیه پرداخته است. ایشان ضمن شرح سند به بررسی‌های رجالی و بیان طرق تحمل حدیث نیز اهتمام

۱. بیشترین استفاده «سید نعمت‌الله جزائری» از تفسیر مجمع البیان طبرسی (همانجا، ۱۶۶، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۸۱، ۲۲۸، ۲۳۲، ۲۴۴، ۲۷۵، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۸۹، ۳۰۸، ۳۲۴، ۳۹۴، ۵۱۴، ۵۴۰، ۵۴۹، ۵۶۹، ۵۹۶) تفسیر قمی (همانجا، ۱۶۸، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۴۴، ۲۵۵، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۹۰، ۲۹۸، ۳۵۶)، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه‌السلام (همانجا، ۲۲۹، ۲۵۲، ۲۵۳، ۳۲۹، ۳۴۹، ۵۳۱)، تفسیر عیاشی (همانجا، ۱۵۰، ۱۶۱، ۲۳۲، ۲۸۶، ۲۹۸، ۳۲۹، ۴۱۱، ۵۳۱) و الکشاف از زمخشری (همانجا، ۲۰۲، ۲۱۵، ۲۶۲، ۳۹۴، ۴۹۴، ۵۷۲) بوده است.

داشته و در ادامه شرح سند تاکید می‌کند که قطعاً صحیفه سجادیه از احادیث متواتر است و از قول امام سجاده علیه السلام می‌باشد و همه بر سر تواتر آن متفق القول هستند (همانجا، ۸۱). با مطالعه الشرح الکبیر علی الصحیفه السجادیة مشخص می‌شود که وی هنگام نقل روایت، به ذکر سلسله سند اهتمام چندانی نداشته و معمولاً روایات را به صورت مرسل نقل می‌کند. شایان ذکر است برخی از احادیث مورد استناد او مرفوع است و در آن تنها به ذکر نام معصوم علیه السلام اکتفا می‌کند مانند نقل روایت از امام صادق علیه السلام راجع به شرایط قبولی دعا (همانجا، ۱۹۲)، بیان روایت از پیامبر صلی الله علیه و آله در آداب تبلیغ (همانجا، ۲۱۹)، نقل روایت از امام علی علیه السلام راجع به تبدیل سیئات به حسنات (همانجا، ۲۳۲-۲۳۱) و ذکر روایت از امام باقر علیه السلام در بیان استجاب دعا (همانجا، ۳۳۰). اما مواردی نیز وجود دارد که وی، علاوه بر ذکر نام معصوم علیه السلام، یک نفر قبل از ایشان یعنی راوی اخیر را در سند نام می‌برد مانند نقل روایت از ابوهریره از پیامبر صلی الله علیه و آله درباره بیت المعمور (همانجا، ۲۸۷)؛ نقل روایت از ابوصیر از امام صادق علیه السلام در مورد توحید خالص (همانجا، ۱۵۰) و آوردن روایت از جابر از امام باقر علیه السلام درباره نفس ناطقه (همانجا، ۱۷۸-۱۷۹).

«سید نعمت‌الله جزائری» در «الشرح الکبیر» از یازده تن از معصومین علیهم السلام حدیث نقل کرده است.^۱ صاحب الشرح الکبیر گاه بدون اشاره به نام معصوم علیه السلام از تعبیری مانند «کما قال علیه السلام»، «قوله علیه السلام»، «فی حدیث عنهم علیه السلام» و «علیه السلام» اکتفاء کرده است (همانجا، ۳۸۷) و گاه در نقل احادیث از تعبیری مانند «عنه روی»، «علی ماروی»، «ما روی»، «روی»، «کما ورد»، استفاده کرده است (همانجا، ۳۴۷، ۵۴۱، ۵۸۳). وی گاهی به تناسب بحث، به حدیث قدسی استناد کرده است. مانند آنکه در شرح دعای

۱. بیشترین تعداد احادیث او از امام صادق علیه السلام (همانجا، ۹۶، ۱۰۶، ۱۲۱، ۱۵۰، ۱۹۲، ۱۹۹، ۲۰۵، ۲۴۱، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۵، ۲۷۸، ۳۳۰ و...) و پس از آن، به ترتیب از پیامبر صلی الله علیه و آله (همانجا، ۱۱۵، ۱۴۶، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۱۳، ۲۱۹، ۲۳۴، ۲۴۵، ۲۵۲، ۲۶۳، ۲۸۰، ۲۸۳ و...)، امام علی علیه السلام (همانجا، ۱۱۴، ۱۲۲، ۱۴۳، ۲۳۱، ۲۵۶، ۲۶۴، ۲۸۶، ۴۴۴، ۴۶۷، ۵۷۹)، امام باقر علیه السلام (همانجا، ۱۷۸، ۲۱۳، ۲۱۶، ۲۳۴، ۲۹۸، ۳۳۰، ۳۳۴، ۳۵۵، ۵۸۲، ۵۸۶)، امام رضا علیه السلام (همانجا، ۲۳۵، ۴۶۹، ۴۷۴، ۴۸۹)، امام حسن عسکری علیه السلام (همانجا، ۴۷۰، ۴۷۱)، امام کاظم علیه السلام (همانجا، ۳۹۱، ۴۵۵) و امام جواد علیه السلام (همانجا، ۴۷۸، ۵۸۴) است.

دعای اول «ثُمَّ سَلَكَ بِهِمْ طَرِيقَ إِرَادَتِهِ، وَبَعَثَهُمْ فِي سَبِيلِ مَحَبَّتِهِ»؛ «آن‌گاه ایشان را به راهی که می‌خواست رهسپار کرد، و به جاده محبت خود روان گردانید» به حدیثی قدسی «إِذَا تَقَرَّبَ الْعَبْدُ إِلَيَّ بِالنَّوْفَلِ كُنْتُ سَمِعَهُ الَّذِي بِهِ يَسْمَعُ» استناد نموده است (همانجا، ۱۳۵).

بخشی از روایاتی که سید نعمت‌الله جزائری در دریافت‌های فرامتنی از آن بهره‌جسته برای ایضاح لفظی و مفهومی دعا بوده است به‌طور نمونه وی برای شرح دعای سوم «وَأَلْقُوا الْقَوَامِ عَلَى خَزَائِنِ الرِّيَّاحِ»؛ «آنان که نگهبان خزانه‌های بادند» به روایت نبوی استناد کرده (همانجا، ۲۸۰) و برای آشکار شدن معنای «نیت» از روایت امام صادق علیه السلام مدد می‌گیرد (همانجا، ۴۳۵). تعیین مصداق با کمک روایات از دریافت‌های فرامتنی سید نعمت‌الله جزائری در شرح صحیفه سجادیه است. به‌طور مثال وی با بهره‌گیری از روایت نبوی، مصداق «باب العلم» را دعای اول «وَفَتَحَ لَنَا مِنْ أَبْوَابِ الْعِلْمِ بِرُبُوبِيَّتِهِ»؛ امام علی علیه السلام ذکر می‌کند (همانجا، ۱۴۶-۱۴۷). گاه صاحب‌الشرح الكبير على الصحيفة السجادية برای بیان لایه‌های معنایی یک عبارت از دعا یا فرازی از آن به چندین روایت روی می‌آورد مانند آنکه وی برای بیان لایه‌های معنایی «وَتَرَكَ التَّعْيِيرَ»؛ «سرزنش نکرده دیگران» در دعای بیستم، دو روایت از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و یک روایت از امام صادق علیه السلام را نقل می‌کند (همانجا، ۴۷۵).

«سید نعمت‌الله جزائری» در شرح خود بر ادعیه صحیفه سجادیه، از مصادر گوناگونی بهره‌برده است. او غالباً در شرح خود بدون یادکرد منبع، تنها به نقل روایت همت‌گماشته است. بیشترین منبعی که وی از آن متأثر بوده و متون روایی را از آن نقل کرده، کتاب الکافی از کلینی است.^۱ از بررسی منابعی که محقق‌الشرح الكبير ارائه داده می‌توان دریافت که وی از نظرات عالمانی مانند علامه مجلسی در الفرائد الطریفة فی شرح الصحیفة الشریفة (همانجا، ۱۱۴)، حاکم در المستدرک علی الصحیحین (همانجا، ۱۳۸)، مسلم در الصحیح (همانجا، ۱۲۹)، بخاری در تاریخ الكبير (همانجا، ۱۲۹)، برقی در محاسن

۱. برخی استنادهای او به کتاب کافی در صفحات ۱۰۰، ۱۵۰، ۱۷۳، ۱۹۹، ۲۱۴، ۲۱۶، ۲۲۸، ۳۲۱، ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۵۰، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۹، ۳۸۳ الشرح الكبير على الصحيفة السجادية منعکس شده است.

(همانجا، ۱۳۵، ۱۹۵، ۳۵۶، ۴۳۵، ۴۷۹)، ابن شهر آشوب در مناقب (همانجا، ۱۴۳، ۲۷۲)، محمد بن الحسین الصفار القمی در بصائر الدرجات (همانجا، ۱۷۹، ۲۶۷)، صدوق در امالی (همانجا، ۱۹۷، ۱۹۸، ۴۱۵)، الخرکوشی در شرف النبی (همانجا، ۱۹۷)، طوسی در تهذیب الاحکام (همانجا، ۲۰۶، ۳۹۱) و مصباح المتجهد (همانجا، ۴۲۱)، صدوق در علل الشرایع (همانجا، ۲۴۰) و توحید (همانجا، ۲۵۶، ۲۶۳، ۲۶۵، ۳۵۱) و من لا یحضره الفقیه (همانجا، ۲۷۵، ۲۷۸، ۲۸۰، ۴۳۶، ۴۸۹)، مجلسی در بحار الانوار (همانجا، ۲۵۶، ۲۶۸، ۲۸۴)، سید رضی در نهج البلاغه (همانجا، ۲۵۷)، ابن شعبه حرانی در تحف العقول (همانجا، ۳۱۳)، ابن فهد الحلّی در عدة الداعی (همانجا، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۴۸، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۶۵، ۳۸۳)، طوسی در امالی (همانجا، ۳۳۶، ۴۵۲، ۴۷۰، ۵۹۰)، شیخ مفید در الاختصاص (همانجا، ۳۵۰، ۳۷۱) و امالی (همانجا، ۳۵۱)، شیخ حرعاملی در الجواهر السنیة (همانجا، ۳۵۵)، احمد بن حنبل در المسند (همانجا، ۳۵۵)، ابن میثم بحرانی در مائة کلمة لأئمة المومنین (همانجا، ۳۶۲)، نوری در مستدرک الوسائل (همانجا، ۴۷۰، ۴۷۱) و بخاری در الصحیح (همانجا، ۵۲۱) بهره برده است. براین اساس می‌توان اظهار داشت که «سید نعمت‌الله جزائری» با نقل روایت از منابع غیرامامی، فرا مذهبی عمل نموده است. همچنین از بررسی منابعی که محقق الشرح الکبیر ارائه داده می‌توان دریافت که برخی روایاتی که «سید نعمت‌الله جزائری» به آن استناد نموده را مفسرانی مانند ثعلبی در الکشف و البیان (همانجا، ۱۱۶)، علی بن ابراهیم القمی در تفسیر قمی (همانجا، ۱۲۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۷۰، ۲۹۸، ۳۵۶)، طبرسی در مجمع البیان (همانجا، ۲۱۳، ۲۳۲، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۹۹، ۳۲۸، ۳۲۹، ۴۸۴، ۴۹۴)، ابن عربی در فتوحات مکیة (همانجا، ۲۵۸)، ابن عربی در تفسیر القرآن الکریم (همانجا، ۲۶۶)، زمخشری در تفسیر الکشاف (همانجا، ۳۶۱، ۵۰۷)، بیضاوی در تفسیر انوار التنزیل (همانجا، ۳۶۱)، قرطبی در تفسیر الجامع لأحكام القرآن (همانجا، ۳۶۱) و عیاشی در تفسیر عیاشی (همانجا، ۵۳۱) نقل کرده‌اند. گفتنی است وی از روایات تفسیری موجود در تفسیر منسوب به امام عسکری علیه السلام نیز بهره گرفته است (همانجا، ۲۵۳، ۳۴۹، ۵۳۱).

۴. نتایج مقاله

۱. قسمت عمده‌ای از دریافته‌های «سید نعمت‌الله جزائری» در فهم دعا مبتنی بر متن اصلی و با استفاده از ابزارهای علوم زبان‌شناختی است.
۲. فهم تحلیلی وی در سطح زبانی، با بررسی واژگانی، روابط معنایی و استفاده از دستور زبان و در سطح بلاغی با بهره‌گیری از دانش معانی، بیان و بدیع است.
۳. او در سطح فرای متن با پرداختن به متون مرتبط با دعا و با تکیه بر روابط بینامتنی با قرآن کریم و متون روایی، معنایی را از دعا برداشت می‌کند که از متن دعا به تنهایی بدست نمی‌آید.
۴. محورهای موضوعی مشترک، واژگان مشابه و ساختار هم‌گون در این نوع دریافته‌های فرای متن، نقش آفرین است.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین منهم قدیماً و جدیداً، منشورات المطبعه الحیدریه، نجف، بی تا.
۳. عماده زاده، حسین، زندگانی امام زین العابدین علیه السلام، نشر محمد، تهران، ۱۳۷۹ ش.
۴. الهی منش، محمدمین، دانشنامه مفاهیم عالیّه ادعیه و زیارات (دانشنامه صحیفه سجاده) آخرین پژوهش کتب اربعه معرفتی (قرآن، نهج البلاغه، صحیفه سجاده و مفاتیح الجنان)، ره آورد نور، ش ۷۳، ۱۳۹۹ ش.
۵. بهشتی، ابراهیم، اخباریگری، دارالحدیث، قم، ۱۳۹۰ ش.
۶. پاکتچی، احمد، روش تحقیق (با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث)، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۷. تهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، دار الاضواء، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۰۳ ق.
۸. جزایری شوشتری، سید محمدمهدی، نقدی بر تصحیح دو اثر از علامه سید نعمت الله جزایری، نقد کتاب میراث، شماره ۲-۱۳۹۳، ۱ ش.
۹. جزائری، سید نعمت الله، الشرح الكبير علی الصحیفة السجادية، تحقیق: تقی زاده، حسین، سازمان تبلیغات پژوهشکده باقرالعلوم، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۱۰. جزائری، محمد، نابغی فقه و حدیث، چاپ سوم، مجمع الفکر الاسلامی، قم، ۱۳۹۱ ش.
۱۱. حق پناه، زهره، روش شناسی محمدجواد مغنیه در شرح فی ظلال نهج البلاغه محاوله لفهم جدید، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰ ش.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، چاپخانه ی دانشگاه تهران، ۱۳۴۷ ش.
۱۳. روحی دهکردی، مجید، معرفی و روش شناسی نهج البلاغه ابن میثم بحرانی، علوم حدیث، سال سیزدهم، شماره دوم، ۱۳۸۷ ش.
۱۴. شاهسون، منصوره، بررسی و شرح رهنمودهای قرآنی در ۱۵ دعای اول صحیفه سجاده با محوریت تفسیر المیزان، رساله دکتری، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، ۱۳۹۶ ش.
۱۵. طوسی، محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقیق: جواد قیومی، موسسه النشر الاسلامی، قم، بی تا.
۱۶. علی پور عبدلی، شیر محمد و ترکمانی، حسینعلی و سیاوشی، کرم، تحلیل انتقادی دیدگاه تراجم نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری، پژوهش نامه امامیه، سال چهارم، شماره هفتم، ۱۳۹۷ ش.
۱۷. غلامی، سیدسجاد، روش تفسیری عقود المرجان فی تفسیرالقرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۱ ش.
۱۸. فتاحی زاده، فحیه و محصص، مرضیه و ادایی خضری، فاطمه، کارکردهای تفسیری صحیفه سجاده در تبیین جایگاه نبوت، دوفصلنامه کتاب قیم، سال دهم، شماره ۲۲، ۱۳۹۹ ش.
۱۹. فتح اللهی، ابراهیم، متدلوژی علوم قرآنی، چاپ دوم، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۲۰. کرمی، محمدمهدی، روش شناسی شرح علامه شوشتری در بهج الصباغه، پایان نامه ی کارشناسی ارشد، گرایش نهج البلاغه، دانشکده علوم حدیث، ۱۳۸۷ ش.
۲۱. محمدفام، سجاد، گونه شناسی دریافت های سیدعلی خان در مقام متون ادعیه در ریاض السالکین با بهره گیری از الگوهای تقدمتن، دوفصلنامه علمی مطالعات فهم حدیث، سال ششم، شماره دوم، پیاپی ۱۲، ۱۳۹۹ ش.
۲۲. محمدی ری شهری، محمد، نهج الدعاء، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، قم، ۱۳۸۹ ش.

۲۳. مهدوی‌راد، محمدعلی و رفعت، محسن بررسی روش‌های ابن ابی الحدید در فهم متن نهج‌البلاغه، دوفصلنامه حدیث پژوهی، سال سوم، شماره‌ی ششم، ۱۳۹۰ش.
۲۴. معظمی بیدگلی، معصومه، مبانی و روش فقه الحدیثی سید نعمت‌الله جزائری در نورالبراهین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم قرآن و حدیث، ۱۳۹۶ش.
۲۵. نادری، علی، مقایسه تطبیقی میان شرح دعای شرح امام خمینی با شرح سحر ملا حبیب‌الله کاشانی و شرح دعای سحر سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۰ش.
۲۶. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، تصحیح موسی شبیری زنجانی، موسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۳۶۵ش.

پرو، شگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروژه شگانه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی